

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В РОМАНАХ

Віталій ЮРЧЕНКО

ПЕКЛО
НА ЗЕМЛІ

CF FOLIO

Віталій Юрченко
Пекло на землі

**КНИЖКА ПЕРША
ШЛЯХАМИ НА СОЛОВКИ**

І З ДНІВ РАДОЩІВ І СМУТКУ

Коли валився царський трон, а вслід за ним тріщали кайдани московської «тюрми народів», – я був спаничений селянин. Літом пас у селі худобу, а взимку «кував» наосліп голі доктрини бездушної російської школи. Учився сам, та й інших вчив, бо, змалечку зіставшись без батька й допомоги, утримувався з власних рук.

Промишляючи про шмат насущного, не мав ні змоги, ні часу дивитись на світ ширше, десь поза свою «Реалку»^[1].

Сьогодні соромно і дивно, що, кінчаючи середню школу, я був цілковитий профан у житті суспільно-політичній: не мав у руках газети, не прочитав ні одної політичної брошури, навіть «Кобзаря» як слід не студіював.

Отож не дивно, що революцію зустрів зі здивуванням. Лиш гучно-переливний гімн свободи та небувало-велетенський рух маніфестантів розбурхали в мені відчуття великих подій.

Вийшов я в сколихане море революції й, затоплений бурхливими хвилями вітрів-бурунів, поплив, шукаючи віщого корабля та заповітної твердині-пристані.

Шукав їх у вогнях блискавичних гасел, спізнавав у бурях мітінгових, виучував з дощів промов.

І усвідомив, що скінчилась доба деспотизму, згинув перун «неділимої», в якій «на всіх язиках все мовчить – од Молдаванина й до Фіна». Перевернулася нова сторінка історії: засіяло сонце визволення пригнобленим народам.

Хто я такий? Чий я син і хто мій нарід? питався всім єством, всім інтелектом.

І відповідь знайшов, коли весняно-квітневого дня став у кольони демонстрантів під жовто-блакитним прапором. Не знав його символу... Інтуїтивно відчув його близькість, рідність.

З ідеалом національного прапора прилинув я до тих, що заходились будувати долю України на розкріпощеній землі. Пішов

розумом слабкий, та вірою сильний і духом непоборний за наше право на державу.

Став прозрівати, дізнаватись – «ким, за що були закуті». Цього гарячково шукав у книжках, з розмов в «Українському клубі», якого став одним з найактивніших членів. Як перли, низав я дані про націю, державність, мову, заслухувався на лекціях, диспутах, що їх давали наші тодішні провідники – проф. Е. Іваненко, В. Камінський, М. Крамаренко; удосконалював щиро мову, ковтав нові слова, виучував фрази, душею горнувся до кожного, що говорив рідним словом; захоплювався всіми появами національного відродження: працював у драматичному гуртку, брав участь у розбудові національного фонду, розповсюджував відозви, вів національну пропаганду, усвідомлював та приманював молодь до «Клубу».

Літо минуло в напруженім формуванні національного світогляду та гарту.

Останній рік у середній школі почав я вже свідомим українцем-юнаком. Дивувались мої приятелі-селюхи, з'їжджаючись по феріях, що гарно так говорю «по-свойому». Це спонукало не одного й пішла у нас жвава робота. Залунала щораз сміливіше рідна мова в стінах школи; щотижневі збори, дискусії, вистави, реферати; полинула молодь густими лавами до «Клубу».

Не легко й не всякого «свого» вдавалось повернути на вірний шлях: було багато перевертнів, що цуралися духа й мови свого народу, многі засліплені великодержавним чванством-панством, не розуміли змісту величньої хвилі.

Перешкоджав нам «Союз Русской маладьожі». Рафіновані напасники, синки вчорашніх миколаївських служок, вишколені в душі московського цареславного патріотизму й ненависті до інших націй, – зняли проти нас травлю.

– «Далой сепаратістов, мазепінцев! Далой мужіцкій язик! На базар з нім дьоготь продавать», – зустрічали нас на всяких зібраннях.

Труднувало було нам – несміливим і кволо організованим селянам – стояти проти випещених гонорових барчуків, що форсували віками упревілеюваною величністю та заносились блеском «русской нації й культури».

Проте, наші сили щораз міцніли і лави прибували. По нашому боці стали деякі вчителі – українці, директор та панотець Заячківський. Ми заговорили про українізацію школи. З обуренням і свистом зустрів «Союз Русской маладьожі» наші домагання.

Та з церковного амвону завоювали масу. Панотець став читати Євангеліє, виголосив українською мовою кілька проповідей, спільними силами перекладали з Діянь апостольських і по черзі, хто мав добрий голос, імпровізували українського апостола.

Учнівська маса поставилась до національного питання поважніше. Обурення великодержавних паничів притихло. І під Різдво здобули першу в місті українську школу. Вона стала фортецею українства.

Місто зайняли більшовики. Чули про них, як русотяпів^[2] зліва, що з іншими гаслами зазіхають на нашу незалежність. Аж тут побачили й програму їхню.

Першого вечора розіграла п'яна банда модну вечірку в жіночій гімназії, побивши учнів, знасилувавши кількох гімназисток. Другої ночі зграбували «буржуїв» – видатніших громадян міста, кількох забили. Третього дня організували страшний погром – грабіж.

Ще за дня на головній вулиці збирався злочинний елемент. Відбувся галасливий мітинг із закликком «бей буржуйов, капіталістов – кровопійцев пролетаріата». Під вечір п'яна салдатня на вулицях кидалась на прохожих з насиллям, з вигуками про «красную ноч над вековімі угнетателямі устроїть».

А як смеркало, тисячна босячня за проводом красногвардійців з осатанінням кинулась на склепи. Рубали двері, трощили засуви. І летіли в дребізня вітрини, нищились коштовні речі в руках озвірілої товпи, за них гризлись, різались, стрілялись. Всю ніч тяглося

нечуване в пам'яті погромництво. На ранок головна частина міста виглядала як після жахливої руїни.

Тремтіло місто в більшовицьких кліщах. Страшно було пройти: кидались серед дня на кожного, хто хоч будь-чим скидався на буржуя. Більмом на оці був їм жовто-блакитний прапор: за українську мову, книжку – до «Смольного» (на розстріл) тягнули.

Одного вечора влетіло кілька до нас у школу: саме репетиція.

«Україонци, мужікомони. Рукі вьорх! Гдє старшіє самостейнікі?» – закричали з «матюками».

Серед нас «старших» не було. Обнюхали кімнати, вскочили до церкви: бахнули в один кут в образи Христа, бахнули в другий бік, у завітчаний портрет Шевченка, забрали срібний хрест та золоту чашу й зникли з лайкою, кивнувши: «Ми вам покажем самостейну Украйону».

Місто застигло у терорі, робота в Клюбі припинилась.

Та не надовго. Чутка, що Київ зайняла Центральна Рада, оживила всіх, стали сходитись до Клубу.

Одного вечора у Клубі звістка: більшовики спішно евакуюються, грабують мешканців, церкви. – Не дачь – рішили.

Наспих зібралось з півсотні молоді коло касарень Шевченківського полку. Перший раз я взяв у руки кріс. Розбились на дві групи – одна до комендатури, а друга – у військовий сад, де розташовані червоногвардійці. На певний знак – одночасно налітати.

Та спізнились. Комендатура вже була евакуйована, а як підходили до саду, вартовий помітив і дав більшовикам знати.

Червоні висипались проти нас. Ми залягли поміж деревами. Тут перший стріл пустив я у ворога. Сталась безладна перестрілка; ціляли більше навмання, бо темно було.

Не знаючи, яка нас сила, більшовики зірвалися до станції. Ми за ними. Дорогою переступав я перші ворожі трупи. Втікли червоні на броневіку, обстрілявши місто з гармат.

Наскок наш вдався не цілком, але молодь підбадьорив. З більшою енергією заходились коло самоорганізації. Оформили спілку

«Української Молоді», послали статути й людей на села, організували виїзди з виставами, лекціями. Почалися в «Клюбі» палкі дискусійно-наукові реферати про національно-державну ідею.

Скінчивши середню школу, поїхав я на село. Почав з малого. На весіллі у свояка виголосив націоналістичну промову, зв'язавши щастя молодих зі щастям Української Держави:

– Ви, молодята, закладаєте власне кубельце. Разом з вами в'є кубельце вся наша нація, будуючи свою державу. Її творці закликають нарід до будівництва. Матимем державу, – житиме в добробуті наш нарід, щасливі будуть наші молодята. Отож в момент, коли закладається щастя наших молодих, слід зробити основу й державно-національного почину. Зробім закладини «Просвіти», що промінням ясним освічувала б народові шлях до власної держави...

Весільні щиро підтримали і тут же провели збірку. Свідомі молодята офірували весільні дарунки і перші записалися членами «Просвіти». Проспівали їм «многі літа», і перший раз у кілька голосів у селі полився рідний гімн.

А на Зелені свята відбулось відкриття першої у волості «Просвіти». Було пребагато гостей з околичних сіл. Я виголосив чулий реферат.

За нашим прикладом пішли інші села. «Просвіта» розвивалась буйним темпом, ставши справжнім вогнищем культури та кузнею національно-державної свідомості. Голова – Іван Літавчук піклувався нею, як батько: добув у сусідній економії п'яніно і готував багаті концерти, а я заходився коло драматичного гуртка. Вперше ставили «Наталку Полтавку». З піднесеною радістю прийняло село виставу. Прийшли батьки, діди; мусіли повторювати другого дня. Гурток запрацював інтензивно: по «Наталці» пішла «Наймичка», «Бондарівна», готували «Невольника». Але приїхав якийсь добродій і заборонив ставити без дозволу.

Поїхав голова до міста, та вернувся сумний – не дозволяють. Подалися удвох – теж нічого не привезли.

– Не время тепер спектаклям. Нужно укрощать мужіков, а ви їх етім портіте.

– Таж ми свідомість поширюємо, – виправдовуємось.

– Какая там свідомість. Знаєм ету Грушевськую свідомість. Буянство, бандітизм ви развіваєте, портіте мужіка.

Так відповіли нам у гетьманським старостві. Люті вернулися додому.

– «Мужіков укрощать». Позасідала офіцерня кацапська й верховодить. А ще й українське гетьманство. Нема кого слухати. Ставлю без дозволу й кінець.

І ставили щораз частіше й краще. Про нашу «Просвіту» в повіті знали. Поміж виставами й концертами давали реферати. Я намітив у циклі лекцій викласти селянству всю історію України. Добув М. Аркаса, готувався старанно, викладав просто, образиво – слухачів повнісінька зала. Приходили з сусідніх сіл послухати, як у нашій «Просвіті» козацтво-лицарство з могил воскресає.

Та поки йшло про козаків, всі слухали уважно. Коли ж заговорилось про гетьманців, почались репліки, заперечення.

– А ті гетьмани верховодили так само, як сьогодні Скоропадський? – обзивався з одного кутка.

– Чи Богданова та Мазепова булава так, як нашого Павлушки, по людських спинах їздила? – перебивав з другого.

– Як так, то й згадувати їх нема за що, – додавали гуртом.

– Про гетьманців не варт з книжки розказувати. Не сьогодні-завтра скоштуємо смаку їх булави на власних спинах. Хомляк із загоном «карателів» прийде порухатися за панську ферму, – заявили одного вечора, як розповідав про Дорошенка.

Не хотілось вірити, а чутки ширились вперто. Все село гомоніло, як у Крутому, Тридубах на бочку клали, шомполами полосували, в льохи холодні кидали, стріляли людей, живцем у землю закопували. Не вірив, поки не переконався.

Одної неділі був на баштані. Десь коло півдня почув наглий дзвін. Щось незвичайне. На коня й щодуху до села.

Там вже порядкували «карателі». Велелюдний сход. Офіцер загону стояв на столі й, вимахуючи нагаєм, задьористо виказував: «Вслідствіє разоренія пастроєк і ограбленія імущества, гаспадіну Пйотровському прічинено убитков на 25 тисяч рублей. Для возстановленія хозяйства іменем воєнного суда пріказиваю в теченіє 24 часов собрать указанную суму і видать главнейшіх зачінщіков, в протівном случае сожьом село...»

Люд мовчав. Офіцер закурив і продовжував:

– Назвіте мне сейчас фамілії 20 главнейшіх разорітелєй...

Люд стояв нерухомо. По хвилині вихопився один – Михайлюк Мирон.

– Чого ми всі маємо відповідати за когось? Не такий вже той Петровський був багатий, щоб всі на добро його лакомились. Грабувало може яких три-чотири. Їх і шукайте, а до всіх нема чого чіплятись.

– Замолчі! Розошолся, – перебив єхидно офіцер. – Раз ти так бойкій, так і раскажі нам, хто первий гюрабіл.

– Не маю я чого розказувати, бо сторожем в Петровського не був.

– Нет, скажеш, – розходився офіцер.

– Не мав би оце кому казати, – опирався Михайлюк.

– Что? – визвіривсь офіцер. – Стража, взять его в перепльот. П'ятьорку ему предварітельно, даби красноречіє вазбудіть.

На Михайлюка кинулися три вояки, повалили, присунули до стола, й шомпол блиском цвьохнув у повітрі.

Маса глухо вжахнулась. Мною затрясло, забило дух.

– Народ... браття! Що робиться? – запитався, пробиваючись крізь натовп. – Чи за татар ми живемо? Таж мусить бути суд і слідство. Як можна катувати невинних? Найдіть злочинця і карайте судом правим. А не всіх насилуйте, бо як на вас усі повстануть, то...

– Как?! – випростувавшись, узявся в боки офіцер. – Откуда сей малакосос? Связать єво і на повозку.

Сход заворушився.

– Та за що хлопця брати? Що правду ріже? – несміливо, а далі все грізніше.

– Що це за право? І то мовчати? Це така свобода? Скільки їх, а ну то давай...

До мене кинулись вояки, а їм нарід загородив дорогу.

– Не дамо знущатися. Яким це правом? Ми й за царя такого не видали, – крикнуло зразу кілька голосів.

Сход загудів ще грізніше.

Але офіцер розвіяв сміливість.

– Команда, – закричав несамовито і бахнув з револьвера. – В ружйю! Акружіть бунтарей!

Вмить сход був оточений. Мене вхопили дужі руки й повели до повозки, де стояв наготові кулемет.

Розправа кінчилася спокійно. Покірне ще тоді наше село погодилось дати 25 тисяч, загін виїхав з села й мене узяв до міста.

У комендатурі служив знайомий офіцер Чайковський. Неприємно йому стало, коли довідався, за що мене забрали.

– Не бійся. Вечером будеш удома.

Під вечір випустив мене на подвір'я, ніби на прохід, і шепнув:

– У штахетах он діра. Гайда й щоб духу твого не чути було в місті.

За тиждень я – студент Державного українського університету. Тут повівало іншим духом. Гетьманату ніхто з українства вже не підтримував. А певного ранку Київ приймав радісну новину: Директорія проголосила повстання.

Защеміло серце, коли з-за Київа доносились гарматня канонада. Заворушилось українство міста: таємні збори, перехід за фронт, агітаційна література, розклад ворога, головно німців.

Одного вечора з пакою відозв «До німецьких вояків та старшин» біг я на Тургенівську вулицю, де стояв німецький полк, що мав завтра виступати на позицію. Перша моя підпільна спроба. Терпко билось серце, як підходив до будинку № 12. Стоїть вартовий. Не смію підступити. Пройшов раз повз нього, глянув у суворе обличчя.

Війнував по тілі морозний ляк. Проїшов у друге, пригадуючи німецькі фрази. Вийшов з помешкання вояк. Я за ним:

– Lieber Kamerad, – тихо й несміливо. – Bitte, – подав кілька проклямацій і далі.

Втішений удачею, перебігаю вулицю: на другому боці трьох.

– Bitte sehr, meine Herren, lesen sie. – Беруть здивовано й вдивляються, я далі. Відважився, підступив до вартового й витяг цілий жмут. Залишилась ще пара метеликів. Підбігаю з останньою: – Bitte! – Вхопив і до світла ліхтаря.

– Halt! – крикнув, підбіг до мене. – March mit mir.

Переляканий вщерт, опинився в комендатурі. Там довгенько радились, сварились, видно, кілька старшин, і врешті випустили. Щасливий удвічі летів я додому.

Ще більшим щастям був для мене день, коли до Києва урочисто вступала Директорія.

Настали дні державного будівництва. Я працював в інформаційному бюро при Директорії: розїжджав по містах, передавав низовим органам директиви центру та збирав відомості про настрої на місцях.

Невідрадні були ті настрої, гетьман залишив по собі лиху славу й нам передав. Була вона податливим ґрунтом для більшовицької зарази. Ще не сформувався уряд УНР, ще йшли в департаментах гарячі дискусії про тактику, про форми влади, а більшовики вже почали скажену агітацію і то в той час, як наші державні мужі по кабінетах у теорії бавилися. Більшовицькі агітатори рубали з плеча, опанували масу на вогні, роздмухуючи його в полум'я: замість витончених програм вони з кількома спокусливими обіцянками-гаслами кинули цілі легіони крикунів у наше запілля, що стали першими злочасними ластівками в посіві свавілля, анархії та непослуху.

Нашу державно-визвольну ідею звульгаризували одною фразою: буржуйська штучка, на жовто-блакитний кольор розфарбована. Замість завтрашньої самостійної України, вони ощаслилювали масу

сьогодні: гуляй, душа революційна, бий буржуя, грабуй пана, хапай добро, діли землю – все наше.

І маса, підбурювана привабливими гаслами, спонукана злочинним елементом, розкладалась, сваволіла. Село стало розшалілим звірем, що, ніби з ланцюха зірвавшись, гасав по волі, не відчуваючи ні впину, ні страху.

У кожного на язиці свобода, революція, старе й мале товче про більшовиків, з хати до хати переходять чутки.

– Чули? бальшаки йдуть, землю закріпляють, панів усіх розганяють і мирський прилюдний суд строять...

– Еге, ідуть і добро везуть з собою: краму, цукру, хліба. От рай буде тоді нам, коли б, Господи, скоріше, а то ця «таракторія» ні риба ні мясо. Ніби б то й наші, а онди кажуть, що то самі пани...

– Не вірте. Син мій приїхав, то бачив їх на власні очі. Каже, одних здихались, то другі лапки простягають, щоб панувати. Та чорта пухлого, каже. Он бовщаки, каже, Харків заняли. Оті, каже, справжню свободу роздають: землю зараз ділять, хто скільки захоче.

Де гурт, там мітінг, що неділя, то сход. А на сході:

– Таваріщі громадяни-селяне! Слушайте меня – чистокровнаво большевика. Я триста лет кров за слободу проливав. Как я, значіца, бивав во Хранції, Іспанії, Румунії і Апелсінії, таваріщі, і всякія, значіца, революції і конхветуції видав, то й определёно гаварю й кажу, таваріщі, що нам другаво вихода нет, таваріщі, как советская власть, товаріщі. А по сему, все как адін, таваріщі, і в обязательном порядке за советськую власть, таваріщі. Да здравствует саветская власть, таваріщі!

– Правильно! Нам только советской власті й нада. Ура! – підхоплюють.

– Таваріщі! Души буржуйов і всякое їх кодро. Зничтожай паразітов до ноги, щоб і в палаті не смерділи! А посему на завод буржуйський. Розбить його до цурки. Хто за мною?

– Верно! Зничтожить все доценту.

І маса, засліплена химерною свободою, як дика отара, творила божевільні вчинки. За годину-другу диявольської роботи з заводу, фабрики, будови ставала купа румовищ.

Так само в містах, у клубах, у поїздах.

– А Петлюра, думаєте, бідняк какой-нібудь іль вообщє пролітарій? Якраз! Буржуй паршивий! Подделався під мужицький разговор і думає земельку захистити. Батько його аж 15 тисяч десятин має на Полтавщині.

– А ви його батька бачили?

– Значить видав, када говорю. Собственноручно у нього деньщиком на фронті служив і видав його отця. Буржуй первейшій.

– Ну й брехун ви так дійсно з первейших.

– Што? Не вірите? Присягнуь на што хатіте, що ета Директорія зробить так, як Центральна Рада. Ця німцям запродалась, а Директорія Антанті глазки строїть. Іш, супчики позбирались! Да сам Петлюра такой чорносотенной генерал, що даже й не подходить. Вдивляюь, када він і говорить навчився по-мужицьки. Іліж взятъ – Винниченка? Думаєте, плохая птиця? Шпійон буржуазійський. За грошики хоче обплутать дурака мужика, щоб повернулись генерали і знову в клещі нас узяли. Но только нет, братішечкі, не вдасться, не вті взялись. Он Красна гвардія до Полтави добирається. Оті дадуть нам і свободу і всякое удовольствие.

Баламутився люд, відвертався від своєї державності, розкладалась наша армія, творячи небувале в світі явище масового дезертирства.

І коли треба було уняти у відповідні береги розбуялу стихію мас, – наш провід не зумів вирвати її з цупких лабетів більшовицьких посіпак. Наш уряд не знав, чим живе, чого бажає периферія. Не дістаючи з центру директив, низи робили, що хотіли. Проїжджаючи через станцію Голту, бачив таке. Комендант містечка, повіривши провокації, що більшовики зайняли Київ, оголосив нагло евакуацію. На відході наклав на населення контрибуцію і, під загрозою обстрілу з гармат, вимагав негайної заплати. Лише мої гарячі запевнення, що в Києві ніяких більшовиків нема, збили намір ревного коменданта.

На фронті йшла боротьба, а в запіллі вибухали повстання. На ст. П'ятихатка мене арештував загін Григор'єва, як «лакея буржуазної Директорії». Два дні в арешті довелось переконувати впертого вожака загону, що я не лакей, а коли цей епітет він конче хоче мені приліпити, то хай я буду лакей, тільки не самої Директорії, а всього українського народу. Випустили з меж п'ятихатської селянської республіки, але до Києва вже не доїхав: його зайняли більшовики.

У Жмеринці відшукав Інформаційне бюро й здав уповноваження. Куди це тепер? Додому? Ні... Вступив до студентського полку. А за тиждень нас відкомандували до військово-старшинської школи в Кам'янці.

Місяць прискішеної науки. З нас мали виховати ідейно-стійких старшин. Але не вдалось. Запроданство командного складу, жажливе розмірами дезертирство підточували фронт. Більшовики насувались. Небезпека загрожувала Проскурову й нас викликали на підмогу.

Школа стала залогою міста Проскурова й резервною частиною фронту. Деякий час я був дижурним підстаршиною при штабі Омеляновича-Павленка (молодшого).

У Староконстантинові вибухло повстання. З невеличким загonom чорноморців поїхав я з Омеляновичем-Павленком. З повстанцями легко впорались. Вони, переважно місцеві жиди, втікли на Житомир. Настигати погналась чета кінноти, а ми зібрали нараду залоги. Виявилось, що тут не було влади. Начальники пішого й кінного відділів посварились за першенство й розпустили козаків, а місто захопила жменя місцевих більшовиків. Виїжджаючи містом, бачили картини грабунків. Один козак, заскочений у хаті на вчинкові, відповів О. Павленкові:

– Ніяких командирів груп я не визнаю. Я сам собі командир, поки при боці шабля. І йди негайно з очей, коли на світі жити хочеш.

Сумні вертались до Проскурова. Як так усюди, то запілля наше гірше, як сам фронт.

Приїжджав С. Петлюра. Промовляв до нас. Його слова «ми мусимо стримати фронт» вогнем пройняли кожного. Всі юнаки бажали на фронт і мужньо сповняли отаманів наказ: Три тижні тримали фронт під Деражною, витримали кілька боїв, з 124 чоловік у лавах залишилась половина. Сили танули.

Одного провесняного дня червоні облягли густою лавою. Дружною відсічю відперли перший натиск. Але опівдні підїхало три панцирники й стали хрестити нас з 8 гармат. Перебігаючи під вогнем, ми заняли незручну позицію. Червоні вдруге пішли в наступ. Праві сусіди – Поштово-телеграфний курінь, зазнавши страшної поразки від гарматного вогню – не стримали напору й знялись, не сповістивши. Нас обійшли колом. Надії на відхід не було. «Відходь» – передалось по лаві. Створилась паніка, бо залишався невеличкий просмик понад залізницею. Кинулись тікати в хаосі. Більшовики навздогін. Підскочив панцирник і став косити нас на рівнині з кількох кулеметів. Єдиний рятунок був на низ у Буг. Не вагаючись, кидались ми в кригу, бо лід щойно тріснув.

Тисячами голок шпигнуло, як кинувсь я у воду. Забовтав тяжко й ледве посувався. Крижини збивали вбік, наскакували у воду. Раз захлинувся, мало не втопився.

– Поможіть... поринаю. Ой... пропав... – почув недалеко себе.

Несила була когось рятувати. Сам ледве-ледве пробивався крізь крижини. Щойно виліз, випростувався, а з другого боку: бах!

– Стой, сукин син, стой, таваріщ, – і бах, бах.

Зігнувшись втричі, чалапаючись руками по лобі, посунув під градом куль.

Аж на ранок обмерзлий, заболочений дістався до станції Гречани й безсило впав на паровик. Це був перший мій бій, нещасливий бій. Багатьох тоді не долічилиось. З нашої (3) сотні вибуло 16. Мій приятель С. Білічук упав, прострелений кулеметною кулею.

Нас розбили, а разом з нами тріснув Проскурівський фронт. Почався довгий відступ: Кам'янець – Галичина, Луцьк, Рівне.

Тут з розбитих частин сформували загін. У той же день – 30 квітня – брав він участь в ліквідації Оскілкової змови. Безкровно минула ця мерзенна авантюра. На знак цього наш загін названо «30 квітня». Рушили на Поділля в напрямку Проскурова, де мала розпочатись весняна офензива.

Дорогою не зустрічали ворога. Аж коло Катербурга була мала сутичка. Швидким наскоком зім'яли більшовицьку лаву, забравши в полон 30 матросів та кільканадцять поклавши на місці.

Населення зустріло нас зі сльозами радості. Розповідали жахи. Цей загін складався з самих каторжан. За три дні їхнього постою в селі творилося щось нечуване: грабували без запиту, що хто бачив, за найменший спротив хапалися до револьвера, стріляли людей як птахів, насилували жінок привселюдно. Як ми виїжджали з села, до нас пристало вісім добрих вояків.

За тиждень Проскурів був у наших руках і навколо нього розпочався наступ реорганізованих частин.

Щастило перші тижні. Перемога по обидва боки Проскурова, станція за станцією в наших руках. Підносився настрій козацтва. Окрилювались надії.

Стояли в Пилипинцях, як прикриття 2-ї запорізької батареї. У високих зрілих житах за селом фронт. Ворог прокинувся досвіта. Намацавши наш обоз, відкрив страшний вогонь. Шрапнелі гасали по селу, як метеори. Село обнялось непроглядним димом-пожежжю: займалися хати, палало збіжжя, пеклась-ревла худоба і люди в жасі ховались по льохах, тікали до ліса.

Опівдні ворог підійшов броневиками й розпочав наступ. Гайдамаки з резерви виступали на підмогу дорошенківцям, а наш загін стояв на виручку богданівцям. Запілля залишилось незахищеним. У наші часи було це небезпечно. З наказу сотника Кузьменка пішов я з 30 козаками на зади, на стежу.

Вийшли за село, минали рідкий молодняк. Немов з землі – велика валка на тачанках простувала до села. Я – недосвідчений вояк –

розгубився. Тікати до села – сором, а збити, стримати – несила. Хвилю вагався...

Післав сповістити штаб, розкинулись під молодняком у розстрільну й чигали, щоб дружно привітати гостей. Хвилювався я страшенно. Наша невдача – скандал для дивізії, заберуть штаб, викличуть паніку по всьому фронті. Ні, прикласти всіх зусиль, а врятувати ситуацію: за всяку ціну стримати ворога.

Валка зближалась. Один кінець її зникав у долині, а другий виринав під горою. Долітали розмови, матюки, нарізувала гармошка «Яблучка», а кілька п'яно-розухабистих голосів горланили – вигецюючи на тачанках; щось подібне було на весільну церемонію. Це нам додало духа. Рішив підпустити якнайближче.

Наставав рішучий мент. Я давав незв'язні розпорядження, що мали більше моральний, як військово-технічний характер. Коли ж передні тачанки були вже на кроків 100, махнув пістолем.

Бризнула потужна сальва, і гучне «слава» рознялось по долині. Схопились на вдсятеро численнішого ворога. У валці знялась шалена шамотня. Люди кидались з возів, збивали один одного, коні, сполохані раптовим криком, скручували взад, перекидаючи тачанки з людьми, зброєю. А ми налітали, пахкали, сікли, кололи.

– Ви хто такі? – підбіг до трьох, збитих коло першої тачанки.

– Ох, Дячішіна... Таваріщу, пажалей, ох...

– Дячишин?! Цей балтський братовбивця ще й досі оперує?!

І біг за лавою, бо робота просилась: ціляли на ходу, збивали коней, доганяли ранених, настигали живих, косили, розправлялись без розбору. Борецький витягнув з-під тачанки «Максима» і заграв у слід втікачам.

Захоплені успіхом, забігли ми аж на долину. Аж тут перемінилось. Задні тачанки, що вчасно дали ходу, мали змогу оглянути картину. Помітивши, що нас мало, вони стримали втікачів, на очах наших виладнались і з крикливими матюками пішли на нас.

Я не відважився кидатись серед поля на незрівняно більшу силу й велів перебігати на горб. І на нашому боці втрати: один ранений,

другий.

Дячишин, помітивши відступ, налягав сміливіше. З горба ми брали, як ворон, на мушку. Було на кому випробувати меткість ока кожному стрільцеві. А ворог нахабно наседав. Ось вже збігали з диким криком у долину.

Ми скористалися з цього й кинулись назад до ліса. В кількох кроках до нього на нас сійнули з кулемета. Упав мій бойовий товариш Гриценко Антін.

Наше положення ставало безвихідне. Укрившись в захистку, уперто відбивались, але непевні були, чи не обходять. Пробиватися ж 25 багнетам було неможливо.

Занепокоївся. Коли б хоч Гарковець добіг до штабу своєчасно. А там гула невгомона пальба. Гранати з ревом-розпачем розстріскувалися над селом.

Кілька разів зривались червоні, але ми влучно попадали – косили їх ряди.

Смеркало вже, як прибіг Гарковець, а разом з ним розстрільною чета Музики П. Підбадьорені підмогою, зразу кинулися в атаку й пігнули ворога долиною.

Аж опівночі відпочивали, а ранком звели підрахунки. В наших лавах три забитих та шість ранених, зате налічили 39 убитих дячишинців та з два десятки ранених, у додаток три парокінних тачанки й один «Максим». Дістав я тоді похвалу.

Та щастя нам всміхалося недовго. Збоку станції Константинова червона орда напирала на Проскурів. Нас зняли з-під Жмеринки. За день і ніч зробили 90 з гаком км, а справи не врятували. Проскурів з трьох боків облягла Богунська дивізія арештантів. Вступати в бій перед самим містом стомленій нашій дивізії було ризиковано.

Здали Проскурів. Почався відступ та півторамісячні поразки – змагання з незрівняно більшим ворогом. Дух у частинах упадав, танули сили. Крім фронтових невдач, деморалізували, гнобили сотні дошкульних причин: голод, змора, морально прикра атмосфера.

Здавалось, нічого не було в нас, що так потрібне воякові. Найголовніше – брак на зброю: козак мав так обмаль набоїв, що не годен був витримати середньої перестрілки; половину позицій залишали лиш через брак набоїв. Вояки голі, босі калічились по терниськах, лісах, дригоніли холодними ногами в лавах та вартах. Не було в достаток хліба, солі. Хвороба стала косити людей – цинга, тиф, малярія, пропасниця; хворих лягало більше як ранених у боях.

Далась втямки відсутність солі. Цілих три тижні їли несолене. Заб'ють годовану свиню: ситне мясо лиснить, аж очі вибирає, як кидають в котел. Коли ж береш до рота – ні товщу, ні смаку; жуєш, ковтаєш, а воно не йде, бо як трава. Прагнеш солі, на що не глянеш – бачиш сіль. Ех, коли б хоч крихта: солоний, ласий шмат...

Життя не було. По людях жебрали, хоч і в них не було. Міняли... за набої. Дорогі вони були, та голод і жага на це кидали. За грудку солі у хлопчини, що в мами вкрав, останню набійницю віддавав козак.

Найприкріший момент переживали в червні. Всі сили сконцентрували в районі Ярмолинець. Грудьми відбивали від більшовицької навали Кам'янець. Труднощі були переможені. В полках по кілька десятків людей; були часи, що Богданівський полк мав 38 вояків. На ворожу частину, щоб рівнятися в багнетах, доводилося цілу дивізію ставити. Викручувались, звивались, як вуж, у більшовицьких кліщах.

У додаток ще й село ставилось неспівчутливо, ховало харчі, часами й доносило більшовикам. Наприклад факт. Змагались коло Шарівки. Три дні товклись, здавали, брали, знову здавали містечко. Два рази ходили на багнети; раз мало-мало не наштовхнувся на багнет матроса – Гарковець вчасно підскочив – врятувався.

Оточені полком каторжан-таращанців, проривались Сутківцями. Під гору пристали гарматні коні, запрутивши обозам шлях. Звернулись до селян, а вони вовком:

– Не дамо. До смерти будемо битись. Знать вас не знаєм, – і з-за вуглів наставили рушниці.

Болюче це приймали. Бунчужний гармаш Басараб крикнув:

– Козаки! по набою.

І кожний з нас, знесилений до снаги, таскав під величезну гору по гарматному набою.

А село зловтішно усміхалось.

– Так вам і треба. Сидів би один з другим вдома та не колошкав світом. Ні, позбиралась ледач і гарманують по полях та топчуть хліб святий.

Прикро було чути таке від свого брата. Злість брала за байдужість, неспівчуття.

Було за Вербкою. З раннього ранку вицьвохувало шість більшовицьких «бандероль». Ціляли гади влучно. А спека була нестерпима. Опівдні в селі заколот. Штаб оточили більшовики. В частинах переполох. Знялись Богданівці на виручку, а ми їх заступали. Та ще як слід не розташувались, не зв'язалися з сусідами-дорошенківцями, а проти нас зацокотало три «Максими». Похапливо загасли, і почалась перепалка. Водночас розгорілася пальба вздовж фронту. Вона то раз вщухла, то переходила в шалену тріскітню.

Коли це ззаду нас, десь за селом, гримнула – таракнула сальва. Хвилина тиші. Нараз довга розстрільна, а далі несамовите «Урра». У відповідь йому «Слава», а там змішалось все у дикі крики.

Стрільня враз стихла. На нашому відтинку робота теж спинилась, неначе прислухались – чия бере.

Однак наше положення було прикре. Хто ж переміг: чи ворог прогнаний, чи ми окружені?!

Аж ось прибігли зв'язкові:

– Більшовики вступають у село. Захопили частину нашого обозу. Відступаймо.

Знялись, відходячи напів панічно. А вслід за нами шугнули червоні.

– Ліворуч городами, – передавалося по лаві. Вскочили в садки, збігаючись гуртами. На одній вулиці на нас кинулась стежа. Порснули по городах.

Поруч мене біг Власюк. Погнались, щодуху було, серединою села, повільніше пішли на околицях, спускалися в долину. Я зажахся від спеки і втоми із спрагою став пити з джерела. Власюк пішов під гору й сховався у подвір'ї.

Задовольнив снагу і стало легше. Оглянувсь навколо: холодок, розкішна благодать природи. З такою насолодою приліг би, відпочав, забув би все. А за плечима строчить кулемет. Певне десь стялись наші. І так щодня, ні хвилини супокою...

– Ай, за що ж це?! – почув, скочив крізь перелаз, поминув клуню й бачу: Власюк мій впав, а дядько хмолостяє ціпакою.

– Волоцюги! Вам воювати захотілось. Оце влада, панування.

Кров люттю заграла. Підбіг і, не чуючись в руці, вгатив прикладом в карк. Настиглий дядько брикнув з підскоком. Власюк піднявся та за кріс.

– Остав! Нехай його Господь поб'є. Як не тепер, – колись скарає совість. Біжим...

– От супостат, – задихувався Власюк. – Я до порога «води подайте, а він, гадюка, з-за вутла ломакою вбамбурих. Ну й Поділля...

Досадно було. Женуть нас. Кладемо життя за них. Жертвуємо себе, щоб відвоювати право батьківщині. І замість помагати, кленуть нас, волоцюгами називають, ціляють з-за вугла. Яка трагедія нашого вояка. Душею линею до народу, за його щастя б'ємося, а він за ворога тебе приймає...

Були й відродно-світлі моменти щирої допомоги з боку селянства. Фронт у Глушківцях. З четою розвідників пішов я під Ковалівку (праворуч Глушковець), щоб забезпечити можливий наскок ззаду. Такі «номері» – нам не диво. «Червонці» скубали нас зі всіх боків, а найчастіше сіпали ззаду.

Пішли і забарились. Доходимо до Ковалівки, а з другого кінця здійсмається кубло куряви. Вглядаємось – більшовики. Не так то вже й багато, село в садках – пригідне для піхоти. Отже перетинають – рішили.

Скочили в садки, складаючи плян наскоку. Головне, куди намірились чорти. Коли б знаття, що вдаряться на Глушківці: в оцій дірі б їх притиснути.

Сільську тишу прорізало кілька глухих стрілів.

– Савко! – гукнув до Гарківця. – Пройдемо селом, а ти, – наказував Петру Музиці, – будь наготові. Можливо, розминемся, і сунуть сюди – чеснути їх густим пшоном.

Пішли попід тином. З-поза перелазу обізвалось:

– Козаки! Не йдіть в село. Рятуй, Боже, там большеаки. Оце влетіли і хазяйнують у попа, – злякано таємничив дядько.

– Скільки їх? – підступаємо.

– А коней зо три десятки буде. Та ухарі такі, що рятуй, Боже. Я оце звідти. Влетіли у подвір'я і – бах, бах, рятуй, Боже. «Виходці, церковний пес. Дайош монету й самогону». Вибігла служниця, а до неї і зразу трьох та до комори, і рятуй, Боже...

Ми слухали й міркували, що робити.

– Скажіть, чи вони розташувались там надовго?

– Хто їх зна. З коней позлазили всі.

– А чи далеко до попа?

– Та тут же зараз, під горою. Та, рятуй вас, Боже! Уб'ють анцихристи. Там крик такий зняли та стрілянину, що рятуй Боже. Верніться, чи заховайтесь десь, садки густі.

– Ну да. Садочки у вас гарненькі. Скажіть, хороший дядю. Чи до попа садочками добратись можна?

– А чом же ні. Лівим боком та через річку та й просто в батюшків город. Тільки ще раз кажу: рятуй вас Боже, не попадайтесь бісурманам в руки, тож не люди, а рятуй Боже.

– Гаразд, дякую, дядю.

Не треба тратити ні хвилини. Післав Гарківця забрати чету й городами ударити.

– Коли маєте, дядюню, час, то може пройдемо на лівий бік і вкажете дорогу до батюшкового садка.

– А чом би й ні, рятуй, Боже...

Перейшли дорогу, вступили подвір'ям у садок, пройшли зеленим холодочком і стали на стежці під загатою з бадилля.

– Оцею стежкою, козаче, прямісінько до річки, а там долиною трішечки й ліворуч криниця. Від неї стежкою просто в панотців двір. Тільки глядіть, як п'яні будуть ті харцизи, не йдіть, бо вбють іроди, рятуй, Боже.

– Ні, дядюню, а лиш так. Спасибі. Вернімося назад.

Попід тином сунула гусаком чета.

– То ви тут не один! А рятуй, Боже, – радісно здивувався дядько.

– Як бачите, гурток. Хочем комуні втерти маку.

– А дай Боже. От молодці, рятуй нас Боже, – оживився дядько. – Сюди, за мною хлопчєнята, аж до криниці проведу. От потіха буде, рятуй, Боже. Та не щадіть їх, бузувірів. Доволі назнущались над хрещеним миром. Чули, як батюшку Александрівського намучили: їздили живорізи на ньому, як на скотині. І грому Божого на них нема. О, рятуй, Боже.

Ми тихо й шмалко йшли, а дядько розповідав про лицарства комунарські. На долині присіли.

– Котрий же то город, дядюню?

– Садок он під горою, груша висока, а далі тополі між ними й подвір'я. Але чи не краще було б вуличкою, ось недалечко, та забігти з воріт, а то ще випорснуть лихі, рятуй, Боже...

Вагалися, садком, чи вулицею. Нас 16, а їх зо 30. Е, рятуй, Боже, як дядько каже.

– Гусаком на вулицю й попід загату швидко!

І схильці, підскоком, затаївши лоскотне хвилювання, подріботали вулицею, загнули трохи праворуч і з гучним «Слава» влетіли в попівський двір.

З-під лип у холодочку обіззався нервовий стріл.

– Кидай зброю, руки ввєрх! – крикнуло кілька наших голосів. І одинадцять пик, заскочених, дійсно, що на слизькому, в телячїм переляку дивились на цївки крісів.

– Зв'язать та міцно. Варту на дорогу, бо тут не всі.

– Братва, что за ш... – вибіг з хати розпанаханий один. З комори вилетіло два напівроздягнених.

– Петлюровці?! – роззявив багрову рябу пащеку один.

– Так, братішечка. Не сподівався? Ану, ставай-но під налігач, – порядкували хлопці.

– Что? Меня! Красногвардейца! Петлюровская свора вязать?! Да я краснознамьонец...

– Давай злодійську лапу, бо як тарахну, то зразу в очах сіро стане, – нетерпелививсь котрийсь.

З комори вийшла знемоціла служниця.

– Боже, що я бачу! – припала вражена до дверей. Нараз верескнула: – В'яжіть собак, ріжте, катуйте, – кричала в розпуці. Підбігла до козака: – Дайте, дайте рушницю, хай помщусь.

І вхопила кріс. Ми не перечили. Картина була незвичайна.

– Де перший злодій! Де? – шукала божевільними очима. – А, це ти, харцизо, починав?!

– Тавар... братци, дак етож самосуд... За...

Та блиснув перед очима вогонь, і він брикнув на траву у клубі диму. «Братішкі» всі побараніли.

– А це той гаспид, що й душив, – і коцнула другого.

– Панове, хлопці! Згори летять вершники, – надбіг Славенко з варті.

– Утрьюх лишіться тут, а решта на шлях у лаву швидко.

Щойно ми за ворота, а вершники в великій хмарі походу були вже в кількох кроках.

Разом вогонь! і бризнули в куряву. Двох хропнуло. Хвилева мішанина, крик – і банда вмить крутнула назад, аж іскри сипались коням з копит.

Це решта комунарів, що бігали по здобич на село. Скільки їх, – не час було лічити. З-за Глушковець зближалась шпарка стрілянина: інак був, що наші відступають.

Не гаялись і ми, хоч дуже не спішились, бо кожний мав коня, ще й одного в запасі. Більше мороки завдали бранці. Було сміху і одного

гуляки що, ледве волочив ноги, преспокійно йшов у подвір'я, розмахуючи пляшкою й вигукуючи:

Ми петлюрцов расабйом
І в камунє жіть будьом
Ех, ма, комуна, на-на-на-на...

Не лякався він, хоч ми рекомендувались йому справжніми петлюрівцями, хоч приставляли кріса до самого його червоного носа.

– Плевал я на Патлюрца с високої калакольні. Я сам єдинственна панду на целую їх сотню гайдамаков.

А час минав, було не до комедій. Тут спробували пословиці, тільки навпаки: і тяжко кидати і шкода нести. «Залишили» за селом цих відважних розвідчиків.

Минувши Глушківці, за Тарасівкою найшли своїх. Дорогою обганяли штаб 7-ї дивізії. Якась благородна штабістка, вилазячи на бричку, виявила радість.

– Я очень рада, Колечка^[3], что проедемся. Засіделісь больно в етом грязном местечке.

– Воно, щоправда, мало приємности їхати назад, – байдужо відповідає Колечка, підпомагаючи пані вилізти на бричку.

– Не всьо лі равно?! Ліш би прокататься. Свежая атмосфера, новие впечатленія.

– Ах ти ж, короста чорносотенна, – не стримався мій Гарковець і зняв кріс.

– Чекай. Притримай злість. Цим справі не допоможеш.

– І така погань по наших штабах водиться?! Тут серце крається з досади, кожну п'ядь землі лишаєш, наче себе частину, а їй любо проїхатись, однаково – куди б не їхати. А по колінах би ти їздила,

кацапське стерво. Убити суку, щоб не наносила зарази. А штабіст теж вояка, що гниль таку погану возить...

– Не суши, хлопче, даремно серця. Хіба в нас мало є старшин, що, крім «частіна, курень, утримання», більш нічого українського знати не хочуть! Хіба їм Україна дорога? Вони за неї тільки ховаються до часу, а про «Златокаменну матушку Москву мріють».

І справді. В наших військових верхах засіло багато чужих людей, шкурників, запродавців чи активних хитрих ворогів, що підтинають нашу справу. Чого, наприклад, полковник. Виноградов руйнував Гайдамацький полк? Не дбав про добробут козака, без набоїв кидав у тяжкі бої. Почув, що на «Юге Росії» заворушився Денікін. Отож знищити кращу частину, щоб, на випадок зустрічі з білими завойовниками, Україна не мала добрих бойових частин, військової слави, гордині нашого козацтва. Або який лиходій в так прикрий час видумав військову форму – «пагони» козакам?.. Рік тому наш вояк їх здирав, з ненависного царського офіцера-держиморди, а сьогодні йому чіпляють знову їх. Здалось це лиш на те, щоб збаламутити козака, збудити в ньому непевну думку, мовляв панки українські хочуть пагонів, лиш пофарбованих на інший кольор. Неспроста ж і бій виник у Наливайківському полку, як форму видавали: козаки самі один в одного з матерією пагони зривали. Немилим оком глянуло й село: буржуї, старорежимні жовто-блакитні.

І робилось це в найскрутніший час, у липні. Армія трималася на волоску. Дух зневіри, безнадії захланно опановував найтвердіших. Ще й провокаційні чутки в частинах множились. Одного дня ширилась в полках трівожна вістка: Щербаков (рос. генерал) з Румунії наскочив з великою армією на Кам'янець, знищив всю Директорію, а самого Петлюру забрав з собою.

– Пропало все. Кидаймо фронт, рятуймося самі, – чулося голоси козацтва. Мусив головний отаман посилати по полках спеціального листа та закликати вояків змагатись до останнього, ще справа, мовляв, не програна.

Одначе військовий дух козацтва падав. Стомлені щоденними боями, обходами й переходами, виснажені від безсоння, злих харчів, від щохвилинних небезпек – під настирливим насіданням ворога здавали село за селом.

Куди йдемо? Знов у Галичину? А що ж далі? Не одного обдавало силою розпуки. Загинем ми, загине й наша боротьба, впаде Україна...

Та доля нам ще усміхалась. Прийшли на допомогу галицькі брати. Програвши в себе, врятували нас.

Цілющою росою все козацтво окропила вістка: галичани йдуть на допомогу. Піднявся дух, десь тая сила взялась. Гураганом налетіли на комунарів і погнали, як отару, без спочинку і перестанку.

– На Київ! До серця України! – у кожного було на устах, в душі. Творили переможний наступ.

Наш загін прилучили до 3-го Гайдамацького полку. Вся шоста дивізія йшла в напрямі – Проскурів, Межибіж, Летичів, Літин, Вінниця. Сутичку з червоними мали ми аж під Вінницею. Під вечір налетіли двома куренями на більшовиків у кількох верстах від Вінниці. Збивши ворожу лаву на гостинець, обійшли червоних із задів та захопили полонених.

Ранком вступили до Вінниці. Я мав розвідочну чету. Випередивши полк, ми встигли в касарнях захопити цілу сотню червоних, багато зброї та 69 коней.

На кілька годин довелось нам вийти з центру міста, бо зі Жмеринки сунула ціла більшовицька група добре озброєна. Вдаривши збоку, ми скоро відтиснули фронт, захопивши велику добичу.

У Вінниці лави поповнялись: прилучався до війська свідомий елемент. Ішли знову селами. На Київщині обстановка помітно відмінилась. Села зустрічали нас хлібом-сіллю. Що село, то десяток-два нових козаків. Ще й досі в пам'яті живі картини:

Вступаєм у село, а на воротях многолюдна процесія з хлібом-сіллю. Палкі промови, гарячі-щирі побажання. Відрадно, зворушливо. Ростуть надії, на серці радісно: нарід зрозумів, хто його захисники. А молодь масами лине до лав.

Ідем полями. Жнива, на нивах люди. – «Боже поможи!»! – «Боже й вам поможи». – А козаки навипередки забігають до женців, і серп у дужих руках ходить – жне, як бритва. Наскучилось козакові за рідним ділом.

З-поміж женців виступає парубійко.

– Піду і я, благословіть, мамо.

– Та як же так не приготувавшись?

– А що мені? Тепер літо!

– Старий, а йди сюди! Нехай тебе Господь благословить, – сина – перехрестила, поцілувала і сльозу несміливо згорнула.

Підїхав полковник, став.

– Передаю вам, отамане, сина. Борїться, нам кращу долю завоюйте, та живі домів вертайте.

Полковник оглянув козака, показав на другу сотню: «Іди здоров. Шануйся сам та матір-Україну борони. Спасибі, паніматко», – і поцілував стареньку в руку, а до всіх:

– Щасливі залишайтеся!

– Здорові повертайтеся, – обзиваються засмучені жінки.

Таких картин я бачив чимало.

Сльози ставали в очах...

Йдучи навпростець, наша дивізія випереджала фронт. Ще Козятин у більшовиків, а ми підходим до станції Зарудинці. Селяни (з Олійників, здається) передали, що на станції їх з тисяча. Після урочистої зустрічі 2-й та 3-й курені пішли у наступ. Прилучилось ще з 30 селян-«новобранців».

Я з четою мав кінець правого крила. Душа підносила, як глянув на широченну нашу лаву. Еге, та з такою силою хоч на самого чорта вдарити. Йшли бадьоро і впевнено. Я дістав наказ пройти вперед,

заатакувати ворога, щоб відтягнути його увагу від нашого лівого крила.

Відділившись від куреня, ми взяли праворуч і гусаком помежи копи підступали до станції. Було труднувато, бо навколо рівнина, як на долоні. Загін двоє нас обстріляла розвідка. Відтиснули її й нахрапом лізли ближче. Станція була вже на виду. Перескочили балку й хотіли прямувати до станції, не бачучи перешкоди.

Враз виринула з-за рогу прегуста лава і з сальвою кинулась на нас. Ми залягли й відстрілювались. Не з медом прийшлося нам. За п'ять хвилин – три ранених. Ні лежати, ні відступати, бо сиплять, як дощем; кулемети січуть землю, що й глянути не можна.

Я наполошився. Прилипши до полукіпка, думав, коли б хоч людей живих вивести. Десь взялося панцирне авто і ну ж гатити картечами, роблячи навколо кашу. Ще два ранених. Біда...

Вгатило стрільно й коло мене. Очунявся по кількох хвилинах з ошмаленим лівим боком. Головою не поверну, а в правому вусі гуде, вся ліва щока в остюках. Ранило снопом, чудернацько трохи. Мені кричать, – не чую.

Коли поглянув, – на нас біжать червоні. Хлопці зірвались без команди, кинувши двох ранених. Побіг і я, пригинаючись від куль, як від джмелів.

– Ліворуч балкою, – кричав панічно. – Та помагайте Борецькому.

І хапаючись один наперед другого, летіли в пострасі, як ніколи.

Враз машинально спинились. На лівому крилі запалала перестрілка. Проясніло, а дехто став підлазити на горб.

– Хлопці, червонці відступають.

– А кулемети аж закашлювалися.

– Слава! – гримнуло й луна долиною скотилась. Кулеметам наче пельку позатикало.

– Вперед! В обхід, – рішив я, і знов подались до станції.

На горбі бачили все поле бою. Середина червоних зірвалась, кидаючи зброю, а ліве крило держиться. Ось наші рванулись в атаку. Червоні не піддаються. Наші зірвались вдруге на багнети. Летять із

криком, по них сиплять. Ось якась чета добігає. От стялись, змішалось життя зі смертю. Ось сипнула вся наша лава, стоголосе «Сллла...ва» – і ворог у паніці летить, кидаючи усе на полі.

На станції вже нікого не було. За огорожею ховався в паніці хвіст піхоти. Ми пробігли до лісу, кількох підстрілили й вернулись.

Тут наш курінь. На пероні лежало дві бочки сирового спіритусу. Пробили багнетами дірку й черпали в казанки.

– Не пити – отрута. Червоні навмисне лишили! – хтось чи жартував, чи правду казав.

Але спокуса перед давно небаченим питвом перемогла ризик смерти. Смикнув один, другий – нічого, і за кілька хвилин десятки козаків валялися п'яні в муку. Надійшов курінний і поставив варту, але пізно: у кожного повний казанок.

Весело минула та ніч на станції. Я з четою ночував у селі на відпочинку за те, що полегшив наступ. На щастя, мої хлопці ранені не поважно. Борецький скавав з тиждень, але з лав не вибував. Більшовиків другого дня назбирали навколо станції кілька десятків.

Рушили на Білу Церкву. У Ружині вдруге бачив С. Петлюру, – приїжджав на багатолюдний мітинг. Аж цвів, вщасливлений успіхом. Почувалось, що він живе подіями боротьби, приймає їх всім єством, радіє успіхам, боліє невдачами...

Під Білою Церквою заковика. Тримаючись у Фастові, червоні постановили не здати її. За лісом заняли прекрасну позицію, окопи поробили. Довелось нам позмагатись. Поміг братко Басараб: з сільської дзвіниці він намацав окопи і з чотирьох запорізьких гатилив прямисінько по лаві. Пройшовши три рази, передав: сміливо беріть – багато з них потовчених.

І справді, в кінці канонади з окопів стріли значно порідшали. Наше дружнє «Слава» довершило справи. Майже без втрат убігли ми в окопи.

– Здаюсь, таваріщ, – здіймали руки.

– Бач, чортові червонці! Оташувались наче на віки, – дивувались ми, бо в окопах було всього: і їсти, і пити, і спати.

Казали в місті, що стояла 14-та дивізія. Живорізи страшенні. Три контрибуції накладали на мешканців: на гроші, на одяг-подушки, на дівчат-жінок.

Біла Церква особливо мені пам'ятна. Стояли ми в ній кілька днів. Отаборилась тут вся дивізія. Я виконував обов'язки сотенного командантської сотні. Другого дня відбулась зустріч з отаманом Зеленим. Вперше побачив я повстанське військо. Усі в чорному, як один, запалені, здорові. Обоз тягнувся містом з півдня, все дядьківські вози, а ззаду гармати у десять коней запряжені.

Десь четвертого дня на замилених конях прилетіли два засапаних дядьки, без шапок, у білих штанах.

– Рятуйте себе й нас. По селах повно большаків. Грабують, ріжуть. На Білу Церкву збираються. Будьте насторожі...

Передано по частинах. На мент всі насторожились. Але побідний настрій, атмосфера міста, спирт, розваги – розвіяли затрівожені чутки. Під вечір у місті гульня кишіла. Пили, співали козаки й старшина. Куняв напившись і наш курінний.

– Пане полковнику! Заставу за місто вислати, піти в розвідку. Чутки є небезпечні.

– Вишлем, виш... м... – бурмотів на стільці в комендатурі.

– З якого куреня накажете?

Полковник кивнув рукою й захропів.

Темна ніч облягла напівп'яне місто й навівала якогось таємничого несупокою. Не дай, Господь, наскочать, – переріжуть всіх.

Поденервований, не міг я спати, ходив вулицями. Змінив одну варту в кінці міста, а другої не знайшов. Насилу добудився трьох своїх непротверезених і не наказом, а просьбою вмовив піти на варту. Проходячи крайньою вулицею до залізничного мосту, почув пахання паровика. Чий же це? Де б він узявся? Зняв дві стійки і гайда до моста.

Недалеко моста стояв і злегка поторкував невеличкий панцирник; як лукавий Демон, заглядав на сонне місто. Ми вп'ялились в його світляні очі, не знаючи, що чинити. Післати людей, думаю, чи самому бігти до штабу?

Та думка перервалась. З вагонів вилазили люди й підступали до моста.

– Увага, хлопці, – хвилево й тихо наказав: – Приділіться і за командою пали як найчастіше.

Хлопці нащурились.

Разом – вогонь! – і ми блиснули трьома вогнями. Одно скотилось, а кілька посунуло схильці до броневика. Він пчихнув і посунувся назад, залишивши слизьким і вогким цокотанням, мовляв, не чіпай, бо бризну рясними сльозами.

Ми поприсідали стежачи. Панцирник відліз, замовк і зник у пільмі. Відомо, що це за відвідини. Я залишив хлопців вартувати, а сам побіг до комендатури.

Тут все хропіло очмареним сном. Курінного тричі волік по кімнаті, тягав за вус – ані мур-мур.

На сході стало паленіти. Тихий, погідний ранок віщував небезпеку. Не добудившись в комендатурі, кинувся до штабу.

– Козаче, – зустрів на вулиці заспаного, – не знаєте, де штаб дивізії?

– Ні.

– Якої частини?

– Богданівець, стоїмо близько станції!

– Так слухайте. Біжіть до полку й сповістіть, хай будуть на ногах. Більшовицький броневик підходив уночі.

– Ага, – догадувався козак. – Недаром мене збудили. Був у знайомих на Олександрівці. Там уночі була розвідка.

– Прошу ж вас. Спішіть до полку й сповістіть, бо буде лихо.

Козак побіг, а я не знав за що вхопитись. Пустився знову до комендатури. Та довгий постріл зупинив. За стрілом другий, третій, а в відповідь йому гримнула сальва.

Затріпотало серце. Куди летіти? Кого будити? Рвусь, мечусь... До полку, тут недалеко...

Прибіг засапаний, стусонув двері, – всі сплять, як порізані. Револьвер – бах-бах!..

До зброї, браття! Гайдамаки! Більшовики в місті! До зброї! – І бах-бах...

– Що... де... – схоплюються.

– На місто сунуть... Скоріш... Будіть один другого. В чому хто є... рятуйте всіх... – та знову бах-бах...

І вмить касарня закрутилася в дикім хаосі зборні. В життю подібної гарячки не видав. Дві сотні людей завертілись, як на вогні: не знали, чи штани вперед, чи набійницю, за черевики – чи за рушницю.

У п'ять хвилин курінь сипав надвір, інстинктивно ладнався, хто в чім схопився. Оригінальне було військо: розпанахані, заспані, без шапок, в одному черевіку, в самих сорочках. Десь взявся бончужний п'ятої сотні, а пізніш пригнався полковник. Бігли на гук стрілянини.

Більшовики городами в дві кольони перлися на місто. Ми безладно розкинулися й дали нерівну сальву, не злякавши їх. Навпаки, вдивившись, де жертва, зграями кинулись на нас. Куди там було стримувати – їх цілі маси. Відбігли ми на дільницю, тримаючись непевно.

На наше щастя, прибіг зі станції курінь богданівців. Це підбадьорило нас. Вирівнялись, але позиція незручна – спереду садки, а ззаду майдан.

– Відходь на дільницю і отаборюйся, – передав полковник. – Кулемет, кулемет лаштуй, – побачив, що тягли «Максима».

Заняли зручну позицію, прилаштували кулемет і чекали червоних з-за садків. Вони гадали, що ми втікаємо, і лізли сміливо. На рівнині сипнули їм доброго перцю й примусили прилягти. До речі, наспів І-й курінь гайдамаків та невелика частина Зеленого. Моральний бік був за нами. Більшовики ще раз смикнулись на нас, та певне третя частина з них звалилася на місці.

Загорілась страшенна січа. Створився ад, в якому я ще не бував. Пара тисяч крісів та кілька кулеметів глушили все навколо, не чути було ніякої команди. Баталія тяглась хвилин з 15. Курінний Кузьменко виявив ініціативу: знявши високо кріс, махнув кругом і кинувся в атаку.

– Слла...ва! – підхопив увесь курінь і сунув на городи. За ним знялись богданівці.

Я біг невеличкою вуличкою попід дерева. Перед собою бачив двох: один зірвався, покинувши кріс, а другий вхопив бомбу. Щойно він замахнувся рукою, як похилився назад: бомба з дренькотом розскочилась, розпанахавши йому внутренності. Не пам'ятаю, чи вистрілив я. Встиг лише присісти за деревом, зігнувшись від вибуху. Вмить, зірвався й несвідомо побіг. Та в кількох кроках відчув гаряч. По тілі ринула кров. Зупинився, – що таке? Кров сочила й змочувала одягу, а ліве плече терпко щеміло: бомбою шкрябнуло. Вернувся; на валі побачив ще гарячого четаря Музику Петра. За мною йшло кілька ранених.

А в місті творилося таке, чого в практиці військовій ще не бачив. З диявольським жахом гналося все свідоме й несвідоме: вози, тачанки, гармати, авта, коні, люди. Наскакували одно на одне, перекидались, запружували шлях, мішалось живе з мертвим. І все летіло, де діру бачило, без упину, схаменіння, як від смертельної прокази...

А коли б не спохватились вчасно?! Хряснуло б тисячі людей, добра...

Другого дня ховали 16 жертв. Я перев'язаний салютував останнє «прощай» своєму співтоваришеві в борні – Музиці П. (з Полонного на Волині).

Ми рушили далі на Київ. Я перебував при лікарні. Хотілось бути з боєвиками. На столицю ж ідем. Спішили, раділи...

Але надії наші вітер злощасний по степах розвіяв. Не дала химерна доля спочити в рідній столиці. Замість переможних гимнів, довелось відходити перед новим завойовником – захланним

Денікіним. Не хотілося дробитись на два фронти. Відступали, пускаючи собаку на собаку.

Вони ж клятущі зазіханці не кидались один на одного, а сунули на нас, на ласий шмат. І білий, і червоний гад знав, що без України немощний буде він. Отож забули про соціального ворога – і кидалися на нас з обох боків. Засліплений Денікін і хату власну на небезпеку залишив: більшовики лізуть на Дон, а він драпці хижі на Україну простягав. Підтриманий Антантою та всім чорносотенним кублом, кермований військовою стратегією численної офіцерської зграї – він перемагав.

До цього ще біда. Невдачі фронтів побільшували в стократ наші господарські недомагання. Настала осінь, а зброї, одягу нема. Почався тиф, що сатанинською силою косив людей.

Скосив він і мене. Десь у районі Вапнярки я занеміг. Був час поспішного відходу. Знесилений увечері в селянській хаті, я ранком звестися не міг, а другого дня втратив пам'ять.

Аж за місяць, знемощений від зворотного тифу, добрався я до рідного села.

II У ПОВСТАНЧОМУ ОГНІ

Початок 1920 року. Армія розбита, територія захоплена. Безсило впали наші святі пориви.

А влада рад вбивалася в силу, справляючи весілля перемоги, очищуючи кордони.

Блукаю по місті, з бодем аналізуючи все, що твориться.

Мітинги. Лунає українська мова, про Україну, про український люд-селянство. Фігурують боротьбісти^[4], розпинаються за червону Україну, за єдиний шлях – з більшовиками.

Сумно. Думки тьмаряться. Невже правдивий українець може подати руку червоному загарбникові? Чи не повторюються часи Богдана? Намагаються збагнути.

– Чи й справді боротьбісти зішлись з московськими комуністами? – зустрічаю свою людину – Підгайця Петра.

– Правда й не дивна, – розсудливо відповідає.

– Та ж це прийдіте поклонітесь перед самодержавцями новими! – гарячусь.

– Помиляєшся: боротьбісти – тверді і вірні українці. Вони напомацки не йдуть. Є гарантія контакту з більшовиками-москалями.

– У чому ж та гарантія? Не бачу я її.

– Придивись краще. Маєш: державна мова – наша, в урядах на місцях сідають – наші, військо, кажуть, теж буде – наше, бо гайдамацької частини таки не розформовують; навіть грошілопатки ходять наші.

– І це задовольняє? А хто ж писатиме прикази цим нашим? Наші чи з Москви?

– Ти не базікай, а тягни до влади наших, та так поволеньки й до Харкова достукаємось, – перебиває Підгаєць.

– Не вірю я. Чи не пускають тумана червоні облудники, щоб в перші дні укоськати, а потім, як курчат, передушити небезпечних.

– Чудний ти, невіро. Ніхто тебе не зачепить. Усім вчорашнє прощається. Більшовики не ті, зрозуміли, що помилялися на Україні. Тепер і «Ще не вмерла» дозволяють. Та нам не до фільзофій. Ти десь працюєш?

– Ні, щойно прителепавсь.

– Приходь до Фінвідділу, посаду дам. На роботі скоріш розвидниться. Бувай. Спішу на збори.

І побіг, а я збаламучено дивився йому вслід.

– Не збагну, – почав, зустрівшись з другим, з Камінським.

– Не припускаю, щоб червоні варвари, які ще вчора з запіненою ненавистю нищили все українське, які лиш за портрет Шевченка до «стенкі» пришпиляли, – щоб сьогодні так круто курс змінили. Хіба кілька десятків скапітульованих боротьбістів таку силу мають?

– Не тільки це, – толкував Камінський. – Самі більшовики набрали води у вуха. Перестали з національним вогнем на Україні ґратись і поправіли. Прислухайтесь: про Україну заспівали, про комуну стихли, замість неї вживають «радянська влада, соціалізм», терору не провадять, комбідів не закладають, людей грабують менше, до влади тутешніх закликають. Хитра політика. Отож і нам треба пристосуватись, а там побачимо, куди вітрець повіє.

Я недоумівав.

– Скажіть щиро: чи вірите ви в українську природу цієї влади?

– І вірю, й ні, – відповів Камінський по надумі.

– Так якого ж чорта схилити голову під червоний налігач? Щоб вони мали наочні дані дзвонити, що, мовляв, вся національна інтелігенція за владу рад?!

– А що-ж зробиш? Збройна боротьба минула. Настав час ідеологічних змагань.

– Ви так думаєте?

– По всьому видко. Бувайте, спішу до комісаріяту.

Зістався я в важкій задумі. Чи я сліпий, чи консерватист запеклий, чи...

Що день, що спостереження, то все схилився я перед фактом, що так воно вже й буде. Здибав десятки людей, які два місяці тому боліли за Україну, життя за неї віддавали, – а сьогодні преспокійно носять комісарські портфелі.

– Помиляєшся, друже. Наш шлях лише червоний. Погодься з тим та стань до праці, – навчав мене Мельник. Той самий Мельник Павло, що кілька разів проходив фронт з важними дорученнями від повстанців, той самий, що вихопився з зубів Чрезвичайки, вже ідучи з в'язниці на розстріл.

– Убий в собі дух націоналізму. Це – зло буржуйське. Ставай під прапор Інтернаціоналізму. Там право нації забезпечене; я щиро сам переконався, – запевнював мене Моргуненко, вчорашній запальчивий націоналіст.

Багатьох стрічав і всякий давав подібну раду. Спантичився цілком. Вчорашні одностумці – сьогодні р'яні співробітники Чрезвичайки. На чиїм же боці правда? Що робити?..

І став я співробітником «Вістей» Ревкому та Парткому. З першого дня мене втягли. Забув, що робиться навколо, не здавав собі справи, що сам роблю. Зранку й до темної ночі будував українську робітничо-селянську пресу: два жидки шкрябають по-московськи, а я перекладаю.

По трьох тижнях опам'ятався. Чекай... мою ж працю комуністи втирають світу очі. Мовляв, дивіться, ваша влада, ріднесенька, навіть газета вашим словом... Петлюра не зумів, Денікін був – не дав, прийшли більшовики – зразу на село газета українська. Не зрадник же я і не Юда?! Ненавидячи владу, щиро їй прислугую. Це ж злочин, великий злочин перед ідеєю, перед народом...

Не пішов на працю, виправдовуючися непосильністю. Та де там! Прибігли жидки на квартиру, вчепились, як реп'ях; натякнули, що «ми ж вас не мобілізуєм, а добровільно, без Чека». Подвоїли пайок, скоротили працю наполовину. Мусів працювати, бо інакше треба було тікати з міста.

Тим часом курс червоних відмінювався. Кордони очищено, панькатися не було з ким. Одного дня була у «Вістях» передовиця про ліквідацію КП(боротьбістів)У, другого дня почули ми про розформування єдиної в місті української військової частини (рештків Волоха), третьої ночі арештували ряд визначних українців (Степового, Рудика, Кравченка та ін.), четвертого дня запечатали Повітовий Союз Кооператив, а п'ятого перекладав я до газети статтю «Смерть сільським Просвітам – Петлюрівським кублам...»

Війнуло крутим духом. Українці нащурились, деякі втікали з міста: зник десь Камінський, шмигнув за кордон, зробивши збитка у Фінвідділі, Підгаєць Петро – той, що так безсумнівно збирався співпрацювати з більшовиками.

Зустрів якимось Павловського (сотник гайдамаків).

– Тю на тебе! Ще дригаєшся? Казали ж, що тиф тебе вхопив.

– Бачиш, брикаю. Що чувати? – питаю.

– Те, що й видати. До комячейки ще не вписався? Який портфель носиш? – натякає.

– Та де там. Оглядаюсь, щоб в Чека не потягнули.

– Так от, друже! У такі часи позапартійним бути не слід: або пишиш, або тебе запишуть. А щоб за нас не розписувались, бо ми хоч трішечки письменні, – і тихше: – приходь увечері на Пушкінську, № 16. Бувай та ша, ти ж гайдамака.

І того вечора не хотів я вливати в слова костромського комісаря Манілова українського духа (перекладати відозву УПК та УРК до братів селян України) і... пішов на Пушкінську. Там замірялося серйозне. Засідав комітет (Чубатий, Ларій, Павловський, Моргуненко – той, що вчора в Інтернаціоналі був переконаний). Інформували організатори з трьох волостей: завербовано готових до зброї 120 чоловік. Надії є, що в разі виступу сила подвоїться; у Вільшаниці два «Максими», в Погорілій кольт та ручний кулемет; чекають виступу. Інформації затяглися, не було Одинця, тому план виступу відклали, доручивши Чубатому й Павловському розробити проект операцій, а Моргуненкові вивідати про мійську залогу.

Зворушений вертав я з засідання Повстанкому. Робота не брала, саботував. Через кілька днів забіг Павловський і шепнув, що Одинець і Дерещук прибули, буде нарада. Мої співробітники підозріло глипали на нас.

Вже смеркло, як повертав я на Пушкінську. Сирий, весняний вечір обгортав холодними дроями. Несвідома боязкість збільшувала холод. Наближаючись до № 16, став оглядатись, придивлятись до прохожих. На поперечній вулиці шмигнула постать і присіла.

Насторожився. Пройшов трохи й прикляк до тину. Постать висунулась на розі раз, другий. Е, щось непевне. Схопився й кругом кварталу на другий кінець вулиці. Йшов обережно, хвилювався.

На середині обірвався. Коло тину замаячило три тіні. Одна з них сунула до мене. Тріснув штахет, і я зник у городах.

Засідка, нема сумніву. Накриють, як мишей. Попередити, щоб не було. Але як?! Підлізти?.. Зняти тривогу!?

Скочив у третій по сусідству сад проти будинку зборів. Взяв каменюку, підліз на грушу і щосили брязнув у вікно. На щастя, попав. Рванули двері. Подав три стріли й драла. За мною загупотіло кілька пар ніг.

Як ховався в гущі садів другого кварталу, почув: «Стой, стой, інаше смерть не мєстє», – і бах, бах. По стрілах плач і біганина.

Боязко підходив я до дому. На всякий випадок, у себе не ночував. А ранком місто все гуло, що вночі розгромлено Петлюрівський повстанський штаб, йдуть масові арешти. Щоб не встрягнути в халепу, зібрався й вуличками з міста на село.

За тиждень одержав лист:

«Вас призначено сотником повстанчого загону села Гордащівки й околиць. Збирайте хлопців, забезпечуйтесь якнайбільше зброєю; звяжіться з надійними в околиці людьми, доручаючи їм роботу, і будьте напоготові. Виступ за тиждень-два.

Полковник Одинець».

Збоку приписка: «Того вечора попалися не всі».

Листа прийняв як відповідальну директиву. Другого дня поїхав з Савою (мій щирий приятель і однодумець) до Краснопілки й дав завдання Рудому викликати з Клинової Паламарчука й втягнути до роботи.

Йшло добре. За тиждень звербував я 18 добрих хлопців, а кожен з них обіцяв «мобілізувати» ще по товаришеві. В неділю призначили нараду на леваді. Зійшлося душ з 40.

Травневого вечора, під шелест верб і осоки, розказував я хлопцям про Україну, про давні лицарські діла козачі славні, про самостійність, про боротьбу з кацапською комуною.

– Підем усі, не хочем скніти у ярмі, – заприсягнулись щиро.

А срібний місяць у горі і соловейко на калині, єдині свідки нашої присяги, благословляли нас на боротьбу.

Обчислили кріси, кулі, пригадали, хто на селі яку зброю має – і з першим покликом усім стати до зброї. Потішив і Рудий: два десятки козарлюг і кулемет має. Чекає виступу.

Він не забарився. Одного вечора в суботу підбігла під мої ворота бричка, а з неї Чубатий, Ларій і два козаки.

– Здоров, лобуряко. Вітай гостей.

– Оце й усі? – дивувався зразу я.

– Ні. Якраз удванадцяттеро стільки на хуторі: 60 крісів і 20 шабель. Коли прилучиш хоч ще стільки, то завдання виконав бездоганно.

– Та вже два тижні раків не ловив.

За три години поза городи гусаком рушало 32 наших з однокінкою припасів: дядько Андрій кобилу пожертвував «для України», а старий Амос подарував візок.

Щиро віталися повстанці – виноградівці й байбаківці з нашими.

– Здорові будьмо. Запоріжців нема нікого?

– Хто мазепинець, а покажись!

– Здоров, Семене! Як ся маєш? Вже рана зажила?

– Значиться, знову комуну бити будем разом?

– А де ти дівся, як Жмеринку здавали?

– Та де ж? У полон попав, а звідтіль чкурнув додому.

– Запродав сукин син полковник. Нас у бій послав, а сам за касу та до золотопагонців.

– Еге, та в тебе все добірні, – оглядав моїх молодців Олешко. – Чи ж кожен нюхав козацької табаки?

– Є всякий сорт, – хтось обізвався. – Є такі, що дезертирували, як батько Петлюра закликав. Тепер порозумнішали і хочуть боржок комуні повернути. Краще пізно, як ніколи.

– Зібрав батько кумпанію хоч маленьку та вартненьку, – радів Олешко.

– Маю за честь сповістити, що ще не всі, – рапортував я. – Прибудуть ще хлопці. Надія є, що буде більше сотні, а може й з соловейком (кулеметом).

– Хіба? – підскочив Чубатий. – Чого ж ти мнеш?

– Та коли в тебе нетерплячка, сідаймо на тачанку, як коні не стомлені, та й будем знати.

Послали Саву з двома виноградівцями до Клинової, а я з Чубатим поїхав до Краснопілки. Опівночі стукали до Рудого. Налякана старенька мати довго не обзивалася. З трудом переконали її, що ми не ті, кого на думці має. Сестра відшукала Івана в сусідській коморі: певне з Горлинкою якоюсь бавився. Прибіг до нас у підштанцях, заспаний.

– Юрченко?! А бодай тобі ні дна ні покришки. Не найшов кращої години? А то ж хто, – глянув на Чубатого.

– Ходімо десь тісніше.

У клуні Чубатий виклав справу. Іван чухався й підкидав плечима.

– Або я знаю? Такий час. Собак усіх побудиш, а їх до ранку не збереш. Крім того, кулемет ще в охрані (місцева самоохорона – тоді в кожному майже селі була). Самі віддати не рішаються; кажуть, щоб видерти. Без «Максима» ж буде сумно... А коли думаєте звідціль рушати?

– Хотіли б завтра.

– Почекаймо до завтрішньої ночі. До речі, неділя. Зранку я підготую хлопців, вартуватимуть у самоохороні наші. Ви підскочите й по-військовому вкладете кулемет на віз. Ще й крісів з десяток підхопите та набоїв.

– План рентовний, – погодився Чубатий.

Умовились в деталях, підкусили й на досвіток вернулися в загін. Хлопці спали солодко. Картина нагадувала сцену з «Тараса Бульби» – під дубом.

– Ех, – вирівнявся Чубатий на тачанці, – коли б усі, кому при зброї треба бути, та вийшли у такі загони, – полетіла б комуна, лиш зашуміло б.

– Що зробиш, коли не водночас свідомість нам приходить, – з сумом констатував я. – Бачиш, одні пішли на перший поклик – трагічно програли, другі ще сьогодні змагаються, а треті й десяти сплять в облуді, аж поки більшовицький рай не притисне гудзом.

– Правда твоя. Тяжко дочекатися такої хвилини, щоб всі повстали одноставно за державність.

Опівдні зібралися на Краснопілку. Кіннота з тачанкою захопить кулемет, а піхота за селом на всякий випадок; хлопці Рудого приєднаються вночі в Кругляцькім лісі.

Кіннота основне зробила. Але вийшла замішка. Ще не вибігли з кулеметом за село, як нагло забаламкав дзвін на сполох. Збіглася вся самоохорона. Її начальник Хомяк (фельдфебель і непоправний чорносотенець), розпитавши, хто взяв кулемета, настроїв охорону. Кинулись доганяти. До них прилучились селяни з вилами, киями.

Два хлопці Рудого прибігли настрашені поза городи й попередили. Ми приготувалися, хоч не припускали, щоб дійшло до братовбийства. Пробігла кіннота з кулеметом, а їй по п'ятах довга валка озброєного люду з криком і галасом. Передні підводи вгналися аж в нашу лаву.

Олешко спинив переднього воза, зняв шапку:

– Стійте, браття! Проти кого ви йдете? – мовив проймаючо.

– Кулемет верни, злодій, бандит, – закричали й поскакували з возів.

Ми повставали, тримаючись наготові.

– Браття селяни! – озвався Олешко ще чуліше. – Що думаєте робити? Схаменіться!

Хомяк вихопився наперед і заявив: «Ні в якіє разговори с бандами ми не вступаєм. Давайте сейчас кулемьот, в протівном случае націнаєм бой».

Чубатий скипів:

– Селяни братя! – виступив. – Чи вашою мовою він говорить? Чи виявляє вашу думку? Хто він такий? Царський блазень, чи комунарський посіпака? Ми – повстанці селянських трударів проти комуні, за Україну, за її долю, за вас – батьків, дітей. На це ми взяли кулемет. Невже ми ваші вороги? Хіба вам корисніше буде, як зброю цю дістануть комуністи? Хто скаже, що чиним по-бандитськи? У кого здійметься на нас рука? Браття! Вертайтесь з Богом; нехай цей кулемет поможе нашій спільній справі. Хай він співає по степах і нищить комуністів...

Селяни поспускали голови й слухали, ніяково зиркаючи один на одного.

– Не бить сему, – опирався Хомяк далі. – Мене ізбралі, щоб охоранять імущество й порядок. Я не позволю.

– Який там дідько тебе вибирав, – заговорили позад нього. – Приїхали чекісти та й вибрали. Біжи до них та й радься, чи віддати.

– А на правду, – загомоніли сміливіше. – Нащо він нам? Однако стоїть, а в них він піде в діло.

– Проти нас не поставлять, бо ці – селяни ще й, видно, недалекі. Хай іде, – підтримували хором.

– Как так? Да ето явная поддержка контрреволюції! – обурювався Хомяк.

– Чия б казала, а чия б мовчала, – сердито відрубав дядько. – А сам давно людей на бочку ставив? Чекай, чекай, тобі це не мине. Гадаєш, службою вірною загладиш?

– Так це такий супончик? – сердито дивувався Олешко. – Вшивайсь, негіднику, з очей, бо щоб не договорився. Спасибі вам, браття селяни, за підмогу. А цього Каїна женить. Він і чортові рябому служить буде, аби свою гадючу шкуру захистити.

– Шомполів йому, – крикнув хтось з селян.

– Припнуть печатку, як розписку – хто кулемета взяв, – підкинули вже з наших лав.

– А й справді не мішало б, – погоджувалися дядьки.

– Де він, котрий, – зірвався з лави Дубенко Андрій, вицьвохкуючи шомполлом.

Селяни з цікавістю позадирали голови. Хомяк сунувся в гурт.

– Ану, ставай, пришмалю. Та стій, не пацайся, – і цьвохнув кілька разів по спині. – Е, та він при повній аmunіції, – глянув пожадливо на револьвер: – Чий це?

– Чека подарувало як начальникові, – обізвалися за нього.

– Чека? То хай Чека чекає, поки повернем, – і шарпнув з кишені револьвер. – Скидай штани та приймай за револьвер подяку комуністам.

– Андрію, досить жартів, – наказав Чубатий і звернувся до всіх: – Загін, на дорогу, кроком руш. – А до селян: – Прощайте, браття! Дяка вам велика.

– Щасти, доле, з поворотом.

У Круглику нашого полку прибуло. Опівночі прийшов Рудий з двадцятьтрьома, а на світанку присунув з дванадцятьма клинівчачами Сава. Останні встигли й «пооперувати»: зареквірували в Крутянській самоохороні 8 крісів, «уклали» кенегесця одесита, бо кинувся стріляти, й забрали Пухляка та двох чекістів.

– А де ж твої чекісти? – питали ми, бачучи самого Пухляка зі жмутом крісів на плечах.

– Було, бачте, так, – резюмував Сава. – Неохота крісів таскати, – у кожного харчів повно.

Стали вантажити чекістам. Коли один з них штовх Ілька в живіт і ходу. Скокнуло за ним нас кілька. Котрийсь прикладом так тарахнув, що й мозок верхом бризнув. Залишилось бранців двоє. Між ними й поділили 12 крісів: Пухляк ніс 5 (свій чоловік – на нього милість мали), а чекіст 7. Трохи проніс, застрайкував – ні з місця, хоч що хоч.

– Ну, як так, то будь здоров.

– Жаль було, не так його, як кулі, але робити нічого – спішили.

– А як же ви їх підкузьмили?

– Та це не ми, а Міхалко.

– Який Міхалко?

– Ото підїжджаєм до Крутих. Дядьки просились відпустити; думаєм, зайдем і пішки: відпустили. В селі гурт хлопців обступив. Слово по слову й до самоохорони запровадили. Уходимо в помешкання. Харчить сторож. Ми за рушниці, а він спросоння – бах з обрізана. Хвала Богу, що другий раз не діждав, бо Ілько всадив йому багнет у спину. Іш, одесит плюгавий. Не спитав, хто господарює, так і цвікає.

– А де ж Міхалко? – не терпілось багатьом.

– Не гарячіться. Буде й Міхалко, по порядку. Забрали ми рушниці. Один парняга й каже: «Може б навістили голову КНС; у нього в гостях аж два чекісти, револьверики в них аж виблискують».

– Що ж, – кажу, – ми не горді, не полінуємось.

Двох парубків провели нас до Покуляка. Щоб не вийшов промах, я кивнув одному викликати голову комітету незаможних селян.

– Я з ним у спорі, – каже, – не повірять, піду Міхалка приведу.

– Скочив за тин і вернувся з заспанним хлопчиськом.

– Оцей вам викличе.

– Ще краще, думаю. Настроїв хлопчака, і він переляканим голоском защебетав під вікном:

– Товариш Вася! – (так величало Покуляка все село). – Бандити на селі. Збудили мама, щоб вам сказати, – і зник за тином.

Ми нащурилися коло дверей. Шарпнуло засув. Напіводягнені чекісти з хати, а ми їх за горлянку. На вулиці, як слід, убрали і

рушили у Божу путь. Виходимо за село, а з городів двоє, як той Пилип з конопель, плиг. У мене серце затріпотіло, як свинячий хвостик. Звів кріс, що за марюка, питаю. А вони:

– Свої, з вами йдемо. А це Дорохтеїв кріс. Він не може йти, ногу рве; як загоїться – найде нас.

День починався тихий, ясний. Пташки заливались, благословляючи початий день.

Прочищали кулемет на цукроварні «Карла Маркса». Там уже знали, що в околицях з'явилась «банда», і були наготові: озброїли всіх комуністів та комсомольців, поставили на військовий стан сільську самоохорону, в додаток викликали з району 15 міліціонерів.

Ми спробували взяти насakoм, та не вдалось: кіннота відступила під рясним обстрілом. Тут впала наша перша жертва та двоє коней.

Умить на валу за цукроварню висипалась довга лава й відкрила безладну тріскотню. Ризиковано було рватися в атаку: пахло великою втратою.

– Вкопатися на місці і без команди не стріляти, – подав по лаві Чубатий, а Олешкові наказав забігти від заду.

З валу озвався кулемет і став сікти, зразу невдало, видно, невмілі руки, але щораз влучніше сипав по наших рядах. У нас утрати: скрутився з болю клинівчанин, захопився за руку мій Матвій.

Сполох. Нас насідають градом. Запихав і наш кулемет та скоро змовк – набоїв обмаль. А з валу строчать і плюють. Не вдержатись нам. На правому боці хлопці Рудого почали зриватись.

Враз внутрі цукроварні гримнула сальва, і розляглося дружнє «Слава». Радістю забилося серце. Вогонь з валу на мить притих.

«Вогонь, вперед, слава!» – гукнув Чубатий на весь голос.

І ми відважно кинулися на вал. Звідтіть десятків стрілів, і вал опустів. Залога в паніці полетіла по всіх дірках містечка. Ми настигали їх і били, як куропатву: ловили по хатах, у садку, на мочарі й на полі. Десятків зо три полягло.

Увечері ладнали нового кольта та вантажили харчами три заводських гарби (цукром, салом і вівсом). У відплату за двох страчених і трьох скалічених коней, осідлали дев'ять свіжих стригунів.

Жаль було покійника – веселого виноградця. Поховали похристиянськи в Небелівці. Увечері викопали на вигоні могилу. Прийшов священик зі всім хором і, схиливши сумні чола, під спів «Ви жертвою в бою нерівнім лягли», спускали в землю першу жертву.

Не ми одні. Сумували з нами серця селянські. Довідались і прийшли гурмою. Втирали сльози матері, жалібно батьки зітхали, могилу квітами квітчали дівчата. Замість тієї жертви Небелівка дала нам нових 16 повстанців. Другого ранку на гробі з'явився хрест із написом: «Спинись, чоло схили. За Україну він поляг, за твій добробут. Помстись за нього».

Перший виступ створив у загоні бойовий дух і міцну дисципліну. Виробили плян операцій. Основне наше завдання було: паралізувати шляхи радянської зарази на село, руйнувати адміністративні органи та нищити агентів-зайдів.

Це був час нового наступу частин УНР від заходу. Жили надіями. Кожного дня й вечора прибували свіжі сили. Що село, то десяток-два без окремої агітації. Щедро роздавали селянам цукор, а вони нам – чого тільки душа бажала.

Щастило. Ішли трьокутником: піхота й обоз у середині, а по боках кінні стежники. Де ступали, там сліди залишали: там зловили ярого комнезамця, тут розстріляли чекіста, то захопили п'ятьох міліціонерів, ось «перевірили» партячейку, а то розпустили волосний з'їзд КНС, чи дали назад селянам продрозверстку^[5].

Раз наскочили на засідання Оксанинського волревкому. Кінчав засідання наш штаб у ліску на полянці. Суддею був загін. Що більшість присудила, те й чинили. І вирок був: голові засідання зняли голову, чужим членам всипали 25 гарячих пунктів, своїм землякам-членам по 5 тепленьких параграфів, а секретареві ствердили

дійсність протоколу трьома мокрими шомполами. Виконавцем був волревкомівський міліціонер. Начальника міліції на суді не було: повис підстрелений на волревкомівському перелазі, як тікав.

Коло Талянок провели «розкулачку». Село відмовилось давати розверстку (податок) й побило уповноваженого. З округи вислали загін. Він кілька днів погосподарював і віз до міста 12 підвід пшениці, сала, одягу та 15 арештованих селян. Ми настигли вчасно. Підводи в ліс, а ми з обох боків. І писнути не дали: 24 червонці підняли руки. Дехто з нетерплячих уже й розправу починав.

– Стій, хлопці! Тут треба розібратись, щоб совість була чиста, – спинив я. – Українці, п'ять кроків праворуч кроком руш!

Вийшло 8.

– Малувато. Мобілізовані, три кроки ліворуч.

Вийшли всі.

– А хто ж ваш старший, комісар? – питаю.

– У нас равноправіє, – обзивається один з мобілізованих.

– Себто всі однаково село душите? Виходить, що й дяка всім одна?

– Чого ж панькатися з ними, – сердилися наші, – раз отряд по кере та бебе^[6], значить всі одним миром мазані. Путній чоловік в такий загін не піде.

– Нас силою забрали, – виправдувався хтось з українців.

– Хто ж ти й звідки?

– Сірецький, з Соколівки селянин.

Зробили уважну чистку. Я був за прокуратора: випитував кожного, переглянув документи, переслухав арештованих дядьків, хто як хазяйнував на селі, й виносив присуд: 5 послали до Адама, 13 пустили на всі вітри, а 6 пристало до нас; чотири з них були добрими вояками, а два (між ними і Сірецький) втікли тієї ж ночі. Збіжжя й добро вернули селянам. За це нам дали 26 хлопців, 12 німецьких бомб та скриньку набоїв.

Вдало вивязались ми, ускочивши в пастку двох більшовицьких частин, що переходили з Вранглівського фронту на Польський.

Вивідавши, де хто стоїть, вдосвіта нацькували пса на пса. Наша піхота показала довгою лавою на горбі проти села, знявши пальбу й крик, а кіннота наскочила на сусіднє за горою село, обеззброїла варту й обстріляла. Червоні зійшлися в гарячій перепалці, аж поки полк не збив баталіону, в трупах пізнавши своїх. А ми в той час заскочили в село, розігнали обоз і повезли з собою 9 військових возів зі зброєю.

Маючи 60 шабель та 230 піхотинців, ми вільно оперували по південно-західній Київщині та суміжному Поділлю. Розгромили 6 волревкомів, знищили 4 волміліції, повішали кільканадцять чекістів, розпустили кілька десятків сільських самоохорон, розігнали комнезамську сотню, витопили в Ташлицькому болоті комсомольський тернівсько-теплицький жидівський курінь.

З тиждень возилися із загоном Чека в 5 кулеметів та 200 крісів. Не хотілось одвертого бою давати. Крутилися змією, наскакуючи несподівано. Доконати цей загін пастушки допомогли. За нашою намовою вони улаштували фальшивий сполох «бандитів три сотні підходить до села». 4 кінних залишили в ліску й попахкували з ручного кулемета; їм помагали й пастушки, а ми оббігли кругом села. Коли вся Чека вибігла за село в лаву, ми, за вказівками хлопчаків, пройшли селом і гаркнули так, що рештки Чека аж в Умані оглянулись.

За місяць активних операцій стероризували всю околицю, ні один агент носа не показував з міста, припинився всякий рух на селах, ніби радвледи й не було.

Та прийшли й нам чорні дні. Кинули на нас загін Котовського. Цілий тиждень він навідав по п'ятах. Тяжко було вивертатись перед кіннотою: приставали, заскочені по селах, хлопці розбігались, зникали в утечі по полях. Загін танув, деморалізація ширилась. А за Юрківкою сталась жахлива катастрофа.

Схопившись вдосвіта, виїхали за село й рівнялися з лісом, як звідтіль блиснули сотні шабель і з диким вигуком свиснули на нас.

Не спам'ятавшись, кинулися врозтіч, хто куди бачив. А котовці настигали й сікли, як патиччя.

Я дрімав на задній хурі. Від хряску схопився й машинально летів у протилежний бік – через вал і полем на долину. За мною ще двох. У наш бік скочив кінний, та, на щастя, кінь в рові спіткнувся і збив мах вершникові.

Я не біг – летів: разом з ногами підкидалось серце, щоб досягнути єдиного спасіння – мочарів. Чверть гін, от ще горбок, долиною, ще трошки, ще... Ураз позаду тупотіння, все ближче, все чутніше... Господи, дай сили, дай, ще...

– Стой, стой, бандіт, сток череп розможжу, стой... – і хльоснуло в повітрі, – гуп...

Боже, дай духу. Ще кілька кроків... ще осьь... і впав у мочар, схопився, – чалап, чалап, упав, знов схопився, а над головою – паф, паф. Прикляк і рачки по болоті... в очерет... заціпів... трясуся в лихоманці...

Коли... у кількох кроках шелест. Боже, невже лізе навздогін?.. Зібрав останній дух і далі.

– Юрченко! це я, – почув знайомий голос.

Це був мій Сава. Оглянулись навколо і зникли в очереті.

Через тиждень довідався про наслідки страшної поразки. Щастя, що під лісом корчі. 50 хлопців посікли. Зброя, обоз – все луснуло. Сам Чубатий залишив під корчем півплеча, а найвірніший його заступник Гуменюк поліг, розкраяний на пні.

Розбрелись врятовані по хуторах, розпитуючи один за одного; з радістю приймалось, що той живий, того бачив, як зникав цілий у лісі, а той на хуторі лікує рани.

Поразка так прибила, що за нову спробу ніхто не відважувався й мови зводити.

Минали жнива. Більшовики оголосили мобілізацію на Західній фронт. Виринуло питання: або класти голову за комуни, або йти

проти неї. Свідоміші вибирали останнє. Сприятливий момент: заворушились ми знову.

Я в цей час вештався по Поділля. На березівських хуторах познайомився з Антоновичем. Він – старшина, давно дезертував. Мобілізація опромінила його: заходився формувати загін. За збірний пункт вибрав ліс Галоче. До нього привів я 10 своїх хлопців. Рішили – підірвати мобілізацію по селах. В день виходу мобілізованих кинулись на села.

Я мав завдання на Синьки. Ранком залишив хлопців за селом наготові, а з кількома синьківчанами пішов у центр. На селі приїзших комуністів не було. Коло сельсовету збирались мобілізовані. Мав відбутись мітинг і «торжественні» проводи з музикою.

Мене прийняли за «советського» й не обзивались, а синьківчани почали:

– Петро, куди зібрався? Комуна захищати? Чи не сказився?!

– Що поробиш? Мобілізують.

– А ти демобілізуйся.

– Воно не штука не піти, але ж дизинтиром зроблять.

– Та хай би робили, чорт там з тим, а то прилетять, до цурочки обголять ще й хату сплять: читав приказ?

– І на це є рада. Всіх не сплять. Прийдуть палити, а ми по них гасити, – пояснював Тимошівський.

– Та що одні лиш Синьки зроблять?

– Не бійсь. За Синьками підуть і інші. Он в Грузькій жоден не йде. Бо ж за кого наставляти груди?

Тим часом прийшло сільське начальство, музика, й почався мітинг. Місцевий агент ЧК Кнурець аж захлинався – закликав на боротьбу з петлюрівськими бандами. За ним голова НКС, сільради. Кожний вигукував «хай живе радвлада, смерть буржуазії», а музика підхоплювала тушем.

Коли все ніби скінчилося, на стіл вискочив наш Тимошівський.

– Браття! Красненко нам співали, кликали йти. А за що йти, за кого? За тих кацапських босяків, що граблять наші села, мордують люд та хочуть завести червону панщину – комуну? Що доброго дали нам ці запродавці Москви, подумайте усі та й розміркуйте, чи варто йти на службу цим харцизам. Не слухайте Кнурця, бо це продажня шкура. Питайте власного розуму. Він вам підкаже: чи йти проти своїх братів, чи стати їм на поміч. Моя думка така, що за братів, за Україну.

– Правильно, за Україну! – загули хлопці.

– Пастой, что за разговор? – кричав, вихопившись Кнурець, – арестовать цево мерзавца й до Чека.

– Кого і хто? Одеський жулік? Ану спробуй, – обернувся на столі Тимошівський до Кнурця.

– Друзья, це ж проти закону. Приказ від влади є – значить треба сповнять, – виступав лагідно голова сільради.

– Сповняй, коли тобі ця влада мила. Ми її знати не хочем.

– Не наставляли, не просили, то й голова не болить.

– Граждане ето... ето протів власті, протів республікі саветов. Я пажаляюся в Чека. Я... – загрожував Кнурець.

– Та годі з тим Чека носитись. Не вспієш слово мовити, як вже й Чека. У нас своя Чека. Сам казав, що тепер вся влада на місцях. Отож ми – влада порішили, що не хочем іти й не йдем, чорт зна за кого, воювати.

– Граждане-товарищі! Іменем РСФСР я прізиваю не слухаться етіх бандітов, а...

– Хто бандит? Хто? – вхопилося до Кнурця кілька хлопців. – Ось тобі бандит, ось, – і захмоло стало кілька кулаків.

– Граждане, – кинувся рятувати товариша голова сільради. – Будьте сознательні. Зачем розбій? Зачем кровопролиття? Не хочете іти, Бог з вами, ми так і до Тривкого (революційного комітету) донесем, а зачим биться. Прикратіть. Я вас прошу, – і потягнув розкиненого Кнурця до сельсоветівських сіней.

– То як же, братці? – виліз знову на стіл Томашівський. – Іти чи ні? Голосую. Хто хоче йти? Раз, два... А! це обидва пролітали, їм однак

нічого робити, хоч би мобілізував сам дідько. А хто проти? Ого... Усі... Музики, грайте туш. Розходьтесь, браття, додому. А хто б хотів у інший бік, – питайте, шлях покажу.

Демобілізувалися без бою. А ввечері Томашівський привів 37 юнаків. Так і по інших селах.

За тиждень загін «Чорної Бороди» мав до 200 душ. Не було зброї. Кинулись на розшуки. Три ночі бігали по шляхах і збирали зброю у самоохорон, що стерегли телеграф від «банд». До бійки не доходило. Вартові знали, кому дають. Оце здасть зброю, а для людського (комнезамського) ока кричить: «Гвалт, грабіжники забрали кріс, хотіли вбити».

Бракувало кулемета. Довідались, що в Дубову прибув загін по беде (боротьба з дезертирами). У нього ліпше поживились. Хоч тьопали 25 верст, зате добули ціною двох ранених 27 крісів, два ручних кулемети та 6 коней. До них прилучилося 6 їздців на батьківських і склалась кавалерія.

Розгорнули діяльність. Штаб перебував на «Січі» – в центрі Галоча. Наскочили на Трояни, розбили волревком, втопили в ставку голову Манілова, прокололи продагента (продовольчого), а продотряд розігнали, заволодівши двома тачанками, розверстку селянам роздали.

На ліквідацію нас виступив з Голти загін на 40 тачанках. Сісти на тачанку кожному з нас всміхалося. Загін ловив нас, а ми тачанки. Труднувато було нам пішим переганяти їх; спасибі, дядьки підвозили. Набридло бігати. Рішили дати бій. Зустріли за Розношинцями; привітали, близько підпустивши, але червонці, як горобчики, порснули назад.

Перепинили у Роздолі й пішли на ризик: частина загону відступила на очах, а друга розташувалась пішо за селом у молодняку. Опівночі зійшлись і вдарили на большаків. Та знов не вдалося. Комуністи спали по-заячи. На перший вистріл стежі посхоплювалися й утекли, залишивши нам лиш дві тачанки з кулеметом.

На допомогу тому «отрядові» прийшла з Богополю ціла сотня піхоти й 40 шабель. Загнали нас в Галоче й перепинили вихід в села. Сутужно було сидіти в лісі. Перенеслися на час у Гайдамацький ліс.

Та й там не повезло. Оперувало кілька «отрядів» і по бебе, і по беде, і продотряд. Одного разу в Вільховій нас оточили. Ми втратили третю частину людей і майже весь обоз. Ця невдача захитала наш моральний стан.

Настала осінь, морози. Людей не прибувало, а зменшувалось. Отаборились знов у Галочім. Штаб перенесли до Грузянської школи. Грузька не відчувала радянської влади, хіба тоді, як заскочить загін комунарів. Серед дня походжали по селу наші хлопці й виспівували «Ще не вмерла». Вчительство виконувало цінну розвідку.

Раз налетів у село великий загін червоних шулік. Наша розвідка повтікала, а більшовики стали господарювати, як хижа татарва; хати «бандитів, дезертирів», гасали по селу скаженими псами, б'ючи, стріляючи, кого не стрінуть.

Прибіг у ліс хлопець Данило Чайка й розповів: забрали вчителів, попа, голову читальні, і ще кількох; трьох чи п'ятьох мають розстріляти, всі лежать в сільраді пов'язані.

«Виручити» – і козячою тропою (найближчий шлях ярами) гусаком щодуху до села, а кінні побігли з другого кінця села дати фальшиву тривогу.

Схильці-згинці низами вскочили в село. Щойно зачули вистріли по той бік, ми з криком «бий комуну» пустились до сільради. Майбутні жертви врятовано, а замість них на греблі в корчах качалось три більшовики та на воротях комісар.

Розсердилися на нас комуністи. Кругом Галочого скупчили силу. Раз полізли й у середину. Нас було мало, тому віддали «Січ» на поталу червоним «бісурменам».

За це віддячили. Наскочили на ст. Голованівське броневик, знищили прислугу й машинерію, спалили зсиппункт (зсипний пункт зерна).

Було нам того дня роботи. Добирались до Воловика, щоб отаборитися на ніч. Розвідка донесла, що з Грузької на Вербову їде «отряд».

– Тут нас не сподіваються. Перепинити, – подав Чорна Борода. Пустились навперейми.

Того вечора женився у Вербові продагент. Сватав у панкамельника Мелешка доньку. Щоб врятувати виявлених на горіщі 1000 пудів пшенички, скупий батько за них продав комуністові Попову рідну дочку. Жадаючи руки прекрасної панянки Янусі, Попов зламав комуністичне «вірую» – став під вінець.

«Певно, продотрядчики так на весілля поспішають», – догадувався Бабій Роман.

«Почастувати, хлопці, так, щоб покотилися від хмелю», – наставляв Чорна Борода.

Політав сніжок, пухкий, лапятий. Він чудесно тушував нас в морочній сутіні. А продотрядці ще й співали, видно, напідпитку. Ми з насолодою очікували.

– Що лиш гукну – сальва й на них, – попередив отаман.

Наближались. Вози тарахкали з гори й стихали в долині. Ми напружили увагу. Аж Чорна Борода схопився:

«Вогонь, разом», – і з сальвою скочили. Навіть коні перелякалися, стали, засмикались. Комунарики затріпалися на возах. Втікло-таки багато, бо було темно. 9 пустили, а 7 расейських «розміняли».

Подія продовжувалась. В цю хвилину баскою четвернею вертався продагент Попов спід вінця. Під стройні звуки 12 мобілізованих клінівських музикантів, молодята в'їжджають у подвір'я й приймають матірне благословення до хати, а на воротах ураз бах – і розшалілий продотряд:

– А сукін син. Ти торжествуєш, а там кров пролетарська льються. Тебе свадьба, а там товарищі умірають. К стенке! Разорвать на часті! Перерезать всю буржуйську свору! Лові попов.

І кинулись круками на молодих. Розлетівся в дребіззя вінчальний образ, злетів з волоссям з молодої вінок. Вона впала на порозі

непритомна, мати хліб святий випустила з рук, застигши на одвірку. Попов бухнув на коліна:

– Таваріщі, братья, прастіте, не я же виноват, что...

– Не вінават? Нас послал на смерть, а сам с попамі торжествуєш?! Умрі і ти, – і замахнувся...

– Братци, – заревів Попов. – Пащадіте, я іскуп...

Публіка тремтіла в очікуванні страшного. Весільна процесія перетворилась в сцену дикої розправи нальотчиків...

– Абакумов, давольно ісповєдивать. Коцні і баста, – підступив злоненависно задрипаний, рябий.

– Братья, – лебедів, припадав до ніг Попов. – Памілуйте, я іскуплю. Ми атамстім во сто крат. Но не в етот день. Ведь свадьба раз в жізні. Не акровавте етот светлий празднік, умоляю. Братци, ведь ви женілісь, іспиталі етот щастлівий день. Дайте атпраздновать єво, пойдьомте с намі... за стол... первую рюмку... прошу... преклоняюсь...

– Іш как пойот буржуйській падхлебало! Дайош єво сюда. Я сам пріхлопну, – і кинувся на Попова.

– Братішкі! Что за шум, а дракі нет! – десь взявся воєнком [7] Горох і враз відмінив картину. Двох горлатих під боки, третьому моргнув до хати, і ярим комунарам наче язики скорчило.

Через якої чверть години ніби нічого й не було. Продотрядці справляли вакханалії: кричали «горкая», цілувались з молодими й п'яно – собачими голосами вигукували «многая лета».

Горох спився в муку. Причепився до вчительки Сумовської, заставив на глум присутнім з ним танцювати, в кінці ляско поцілував і запропонував негайно бути жінкою йому – воєнкомові Горохові, що має «всякого сорту культурности доволі».

Коли ж Сумовська відрубала, що знать його не хоче, він розпалився найпоганішою лайкою:

– Застрелю буржуйское атродье. Она – капіталістическій поддонок, смеет оскорблять меня – воєнкома, пролетарскаво дворяніна в то время, кагда власть прінадлежит саветам і вся на местах? Нет, не магу, не потерплю уніженія моеї благородной

комуністической крові. Берегісь, народ кулацкій, стреляю, – і націлявся...

Мішка, брат Сумовської, підскочив, збив револьвер і повалив п'яного Гороха та з сестрою ходу.

Мішка знав наші стоянки. Прибіг і розповів про весільні церемонії. Весілля має затягнутись, бо Горох гостей не відпускає. О. Юрачковський хотів «подякувати» й ховався за ворітьми, та воєнком спинив його, пустивши в руку кулю.

Не спалось нам, холоднувало в нетопленій хаті.

– Хіба поїхати і нам, хоч не просили, – сказав на здогад буряків Роман Бабій, хухаючи в руку.

– Як не просили? А от прийшов боярин. Хіба не просить? Гайда, кому не спиться, бо сам піду, – зірвався з землянки Поліщук.

Всі мовчки вилізли. Коло волости зняли варту, побудили 12 чоловік загону, передяглися у шинелі, чоботи (червоних не зачіпали, бо на нас не сварились) і на трьох тачанках підбігли до Мелешки.

– Гдє воєнком Горох? У волость екстренно требують.

А Горох розважав гостей. Позв'язував за коси 5 присутніх панотців і смикав по хаті, витанцьовуючи пролетарського гопака. Два червоних викачувались на весільних подушках, а молода з матір'ю ридали, руки до Бога здіймали та кляли батенька, що варварам запродав життя молоде.

Увійшли в хату не по-воєнному. Зв'язали Гороха, винесли двох з подушок, вивели чотирьох з другої хати, де читали гостям лекції за комуну, одного підібрали на воротях – тікав. Самого молодого не лапнули – зчез.

Вивели. Двох пустили, бо гості заприсягнули, що за комуну не згадували, а решту «розміняли». Першого звінчали Гороха, пустивши зв'язаного під лотоки. Двох мітингантів-лекторів кинули разом на глибоке, а п'яних коло берега: як вилізуть, то щастя їх.

Лиш після того засіли за стіл. Приймала мати нас, мабуть, тепліше, як молодого. Що залишилося з нещасного весілля, ще й на дорогу

віддала.

Наші вчинки обурили комуністів. У ці часи вже був зліквідований Польський фронт, і більшовицьке військо відходило взад на села. На Голованівську волость прийшла численна дивізія й оточила Галоче. Три дні ми бились, перескакуючи по сім разів на день то в один, то в другий бік. Четвертої ночі ледве просмикнули з Галочого, залишивши все майно.

Але життя ніде не було. Куди не кинемося – повно війська: ні перегрітись, ні спочити. І ми ліквідувались до весни.

Зима пройшла у сховах. Побудеш день-два на хуторі, в селі, наскочать комуністи, і сунеш далі, та все вночі, ярами-долами, бо скрізь по селах більшовики. Ночував морозами в хлівах, по соломах, тижнями не вилізав з комори. Тяжке, собаче життя: холод, голод, щохвилини небезпека. Не раз ледве живий вискакував.

У Краснополі півдня ловили. Біжу під височенну гору, а за мною вісім більшовиків – беруть на мушку. В городі три рази увивав під ногами собаку, два рази сам летів сторчака, зубами брався за повій під гору; збили шапку, ранили легко в ногу. Аж у полівнику якомусь знайшов рятунок, впірнувши у полову.

А раз попав у самі руки, уже й наган до лоба наставляли. Був у Вербівського попа на іменинах паніматки. Якась чортяка донесла. Як гості випивали, а молодь забавлялась танцем, увійшов голова волревкому Бурлака та секретар волкомачейки. Їх, як людей, прийняли. Був спірт, почастували. Випили мовчки по одній, припросили до другої, а по третій Бурлака за револьвер, бахнув по столі і під брязк розбитих тарілок заявив посоловілими очима:

– У вас гуляєт бандітській сотнік. Сейчас єво вазьмьом.

Ця фраза вмить перейшла з їдальні до танцювальні. Мене спинили в солодкім вальсі. Шарпнуло по нервах. Вилетів весільний дух, і заговорили фібри переслідуваного бандита, що хотів би ще прожити.

– Тікайте, ані хвилини більше, – шепнув о. Константин.

Без надуми кинувся на задні двері. Але я до дверей, а Бурлака на поріг і зняв револьвер:

– А, попался бандіт, нальотч...

Я не дав йому кінчити, вхопив за руку. Вибух стріл. На салі «ах», метушня, а Бурлака мене за горло. Відбулась дика борня. Якась святая сила допомгла мені. Бурлака впав, а над головою занісся його наган. Ще мить, і...

– Ой, що робите?! Я пропав. Благаю вас. У моїй хаті вбивство... За ним і я загину...

Схаменувся. Справді, добрі люди запросили, а в подяку наражувати їх на... Сунув дулом під груди, щоб не шарпався. Схопив пальто і ходу, бо секретар побіг за міліціонерами.

Після того довелось ще раз з Бурлакою зустрітись. Заходжу якимось ввечері до панотця. Наляканий, сумний стрічає: «Біду накликали на мене. Бурлака спокою не дає: або бандита, каже видай, або підеш за нього». Узав Романа, Дем'яна та ще двох хлопців, і вивели Бурлаку з волревкому. Останніми його хвилинами розпоряджав Дем'ян.

Коштував тої зими й землянки (холодної баюри серед лісу). Три тижні перенудив у найбільші холоди; мав лиш одну ніч та й то напів щасливу. Серед ночі постукало: «Отворяй». Відомо, хто. З теплої печі вискочив на горіще, а звідтіль через стріп опинився в ледовій землянці.

Зачиналась третя повстанська весна, а з нею розцвітала наша надія. Зазеленіла травиця, й забуяла душа повстанська.

З'явився в Галочому Чорна Борода і дав про себе знати, обеззброївши в Тридубах «телеграфну роту», розбивши «продотряд» та вербівську міліцію.

Заговорили села про Галоче. Заворушились старі повстанці. Як я прийшов, у загоні було 70 душ. У цей час прибув зв'язковий від от. Заболотного й поінформував, як з новими силами розвивається повстанський рух, як оперують загони Хмари, Гризла, Левченка та інших, як з-за кордону прибувають люди, зброя, кошти.

Інформація справила на козаків велике вражіння. Піднісся бойовий настрій. Другого дня на Великдень ми відважились наскочити на Голованівське. Наскок був дуже вдалий: розгромили «комуністичну роту» й численну міліцію, знищили продбазу (продовольчу базу) та забрали й розвезли по селах силу награбованого в розкулачці майна.

Цим наскоком нагнали великого страху комунарам околиці. Проти нас викликали з Голти два курені. Настигли нас аж під Ново-Архангельськом. Під переважаючою значно силою втікли ми знов у Галоче.

І поминальної неділі Грузька бачила справжню фронтову боротьбу. З села на Галоче наступала тисячна лава комуністів з п'ятьма кулеметами й двома гарматами.

Півдня кипів добрий позиційний бій: никли в лісі дерева від тисячних стрілів та кількагодинного цокотіння п'ятох кулеметів, гуділо далеко в околицях, та дріжали шибки в хатах грузянських господарів. Здіймали нелюдський крик червонці, кілька разів кидаючись на ліс. Та ба! Наші хлопці влучно цокали більшовиків серед рівного поля. А як смеркало, скупчились на лівому крилі і збили комуністів: у хапливій паніці вони бандами втікали на Голованівське. Лягло їх більше, як нас було.

Слава про геройський бій рознеслася широко. Чутка пішла, що сам Петлюра в Галочому засів. Народ масами став линути до нас: і молодь, і старі. Заносилось на грізне повстання. Чорна Борода, окрилений успіхом, став плянувати наступ на Умань.

Та враз колесо подій круто змінилось. У самому розцвіті руху – більшовики проголосили амністію, прощаючи усім всякі гріхи. Послали на села агітаторів, хмари відозв, маніфестів, закликів, обіцянок. Загула преса про здачу повстанців, загонів, видних отаманів (Чалий, Батрак, Мазуренко), наслали провокаторів у ряди повстанців.

Стійкість повстанських рядів надірвалась. Повстанець став призадумуватись. Чутки про здачу, ліквідацію підточували надію в

успіх боротьби.

Наш загін певний час тримався. Але розбили його невдачі. Поїхало 40 хлопців у Полонисте по харчі, а звідтіл вернулася третя частина. Це пригнобило всіх. Стали дезертирувати. Врешті під Воловиком оточив нас комуністичний полк. Три дні не випускав і пропонував здатись, обіцяючи всім помилування. Умовляти, щоб не здавалися на ласку червоним, не було сили. Більшість заявила більшовикам, делегатам, щоб їхній полк відійшов: повстанці самі здадуться в селах. Ці погодились, і того вечора більшість пішла з загону.

Не прийняло помилування нас 26 чоловік. Продовжували боротьбу. Неймовірно трудна вона стала. Слідом за амністією оголосили здачу зброї: арештами, підпалами, руйнацією майна витягнули більшовики з села зброю, за виявлення «після терміну здачі» крісів, набоїв розстрілювали людей, мучили по в'язничних льохах.

Обеззброївши село, стероризували його, нацькували незаможників на куркулів, задобрили бідноту подачками від розкулачування, насаджували на селах комячейки, формували штати сексотів.

Найбільше підривало повстанську роботу заведення лихої пам'яті «приказу Ч. 2» про охорону спокою та органів влади від бандитизму. Охороняти цей «приказ» у кожному селі виділили по 30 – 80 «ответчіків» з найпідозріліших селян. У разі що станеться в селі – «ответчікі» відповідають головою.

Так, у Слобідці піймали ми двох агентів і порубали «приказ». Прибіг загін по бебе й забрав п'ять «ответчіків». Перепинили ми «отряд» і помінялись «ответчіками». Наскочив у село великий загін і на очах усього сходу розстріляли таким способом: зробили на 50 «ответчіків» 50 квитків, з них п'ять з написом «смерть», а п'ять «життя». Хто витягнув «життя» – має застрелити одного з написом

«смерть». Один сердега, витягнувши «життя», сам собі смерть заподіяв. Село після тієї розправи нас кляло.

Через «приказ Ч. 2» найвірніші нам люди відмовлялись допомагати. Ми залишалися без моральної підтримки. Дух підупав.

Прибила нас чутка про смерть Чорної Бороди. Вертаючися із Дем'яном із Грузької до лісу, він наскочив на кінну стежу. Дем'ян з трьома ранами сховався в лісі, а отаман упав тяжко ранений, і щоб не датись на знущання, сам себе добив. Комуністи повішали тіло його на повороті під селом, прибивши на лобі дошку з написом: «Смерть бандітам».

Вночі ми тіло поховали на кладовищі по-християнськи. Сексоти^[8] довідались і сповістили в ЧК. Приїхав більшовицький загін, з гробу витягнули тіло, заплативши двом селянам 50 пудів пшениці за роботу, забрали й невідомо де діли. Ходили чутки, що з каменем кинули за селом у ставок. Попа, що проводжав тіло до могили, забрали з села й більше не повернули.

Позбувшись отамана, ми розійшлись. Я з Юхименком блукав по хуторах Балтщини. На Липнягах зустрілися з Лихом. Він поінформував нас, що готується всеукраїнське повстання під орудою Петлюри й Тютюнника. На осінь мають вдарити – Тютюнник з-за кордону, а ми мусимо підготуватися звідсіль. На Одещині – IV Повстанський район. Ним керує Гулий-Гуленко. Первомайська участкова організація завербувала вже до 300 душ готових виступати.

Обнадієний вертався я в свої місця збирати хлопців. Поринув знов у агітаційно-вербовочну роботу, та... ошпарився на початку. Лиха накрила в Липнягах Первомайська чрезвычайка й вирізала там усе мужеське населення^[9]; сам Лихо ледве втік, але попався з Романом та Дем'яном у Грузькій і, тяжко ранений, помер у Грушці на горищі у теж раненого Дем'яна на руках. За декілька днів відкрили організацію в Первомайську й розстріляли за дві ночі 125 чоловік.

Пропаша справа цілковито. Щоб не потрапитись черезчужайці, рішив я пробратись за кордон. З трудом добув документа й студентом до Кам'янця, а там за Збруч.

Було після зимового походу. Організаційна праця, рух були спаралізовані...

З гнітючим настроєм, розбитий вкрай, вертавсь на Україну, не знаючи – куди іти, за що хапатись, для чого й жити...

Не видно й вогника надії... Попіл і пустка на душі...

III З РАДЯНЦЯ АКТИВІСТА – АРЕШТАНТ

Весна 1922 року в наших околицях не давала ніяких виглядів на повстання. За зиму поарештували, повистрілювали провідників. Розвіявся, притих бунтарський в масі дух.

Блукаючи по хуторах, став я навідуватись до рідного села, минаючи очей міліції та всяких агентів. Головою сільського КНС був товариш по школі Тимошко. Сприятелювавсь я з ним і скоро завоював «політичну благонадійність». Через його протекторат на трьох «засіданнях» всіх членів РВК^[10] з п'ятьма журавлями «робітничо-селянської» (самогонки) на «повістці денній» назвався «своєю людиною» і по трьох роках бурхливого заячого життя став мирним громадянином, легалізувався.

Не звик тинятись без роботи. Згорівши в збройній боротьбі, почав працю в духовій ділянці. Тоді розпочинався автокефальний рух. Ним захопився. Зі своїх старих одnodумців заклав ініціативну групу. Ми переконали кількох авторитетних церковників, поставили завдання – українізувати церкву.

Не легка справа – зробити зміну у віками усталених церковних традиціях. Бабки казали: «Я Бога прогнівлю, коли звертатимусь до нього мовою, що нею мужа лаю». Поважніші селяни побоювались: Чи не диявольсько-більшовицька це затія, щоб опоганити, зруйнувати церкву? Сам панотець і слухати не хотів про «самозванну» автокефальну церкву.

Мали з ним полемічний бій на зборах села. Він спирався на те, що автокефальна церква не має святости. Ми ж контраргументували, що в часи IV Вселенського Собору Христова Церква зісталась без рукоположеного патріярха, і святість на новообраного передали всі приявні на Соборі духовні пастирі.

Бій справи не розв'язав. Старі тримали руку священника, а молодь йшла за нами. Син голосує «за», а мати «проти». Доходило до бою. Провели плебісцит.

Аж після багатьох нарад, гарячої агітації та сімейних сварок, на третьому бурхливому сході проголосили автокефалію. І вдосвіта 40 фундаторів вирушили за 28 верст реєструвати першу в околиці українську церкву.

Це велике досягнення. Національна свідомість зорала в селі глибоку борозну: 50-літні дядюшки, поважні, господарі з ціпками в руках ідуть добиватися рідної духової святині. А які матеріальні жадання таять вони у своїх грудях?

– Значить, свою церкву матимемо.

– Еге, бракує ще держави.

– А як наступить час піти по неї, підете, дядьку Митрохване?

– З підскоком, ще й жінку вижену, дарма, що вже старий.

– Хоч би прийшлось ціпка змінити на кріс?

– А тож! Кріса не буде – косу візьму. Допекли до самих печінок хазяї сучасні.

– Чи ж так ви думали три роки тому?

– Е, не я один дурний був. Гадали – нас не зачіпають, сидім собі тихенько, хай містом хоч сам дідько править. Аж вийшло, що право завоювати через місто треба.

– А дивно: коли цю владу встановляли, дядька й не згадували, а тепер нас з нею поріднили і дублять з живого й мертвого. Чули, цього року новий податок: від качок і курей?

– До того йде. Так поволеньки зовсім наймитами станем, залишать на прохарчування, а решту на «соціалізм» віддай...

У живій гутірці вступали до міста. Ще комісарі спали. За два роки я вперше в місті. Щоб не наскочити на чекіста, тримався середини гурту.

Зареєстрували церкву не так скоро. Опівдні нас по одному стали викликати – випитувати.

– Хатіте церкві? – питає хмуро комісар.

– Так.

– А знаєте, как саветская власть сматрїт на церкоф? – гукав.

– Хай собі дивиться, як хоче, а християнин без церкви не може.

– Честному крестьяніну церкоф не нужна. Єто опіум для бєднаво народа. Только кулакі і петлюоровци жєлають церкві, чтоб експлоатировать бєдноту. Неужелі ви к нїм себя зачіслєтє? Ізвєстно вам, что такіх людєй ми крутїм у баранїй рог?

– То кулаки, а тут церква...

– Значїт, не атказиваетєсь? Как фамїлія? – закінчує грїзним тоном.

Кожний виходив наляканий: «Фамїлію записав». Однак «скрутити в баранїй рїг» не вдалося нїкого з нас.

О третїй годїні кїнчився допит. Вже б і реєструвати, та замїшка. Причепились до протоколу загальних зборїв: голова сїльради підписав та невдало печатку приклав. Шкода було запевняти комїсаря. Фальшивий протокол та й тїльки. Мусїли бїгти 56 верст за кращою печаткою. Дядьки нашї посмутнїли: пропав і завтра робочий день.

Аж ранком прибїг Сава скупаний з доброю печаткою. Поклали перед комїсарем протокол з доброю печаткою, аж тут нова бїда. Вїладнали нарїд у коридорї в чергу на підпис, перєчислили:

– А гдє же ещо два? Реєстрація недєйствїтельна.

Занєпокоїлись. Прибїгає Олекса:

– Кого ж нема і де б дївався, недавно всі були?

– Матвїя арєштували!

– Хто? За вїщо? – накинулися всі.

– Не знаю. Вїйшли кваску попїти. Підходить, мабуть, сексот і до Матвїя:

– Ти аткуда?

– А хїба що? – викручуєтьєся Матвїй.

– Как фамїлія? – наступає сексот.

– Чого чїпляєтєсь? – відпекуєтьєся Матвїй.

– Да гаварю тєбє, что ето он, – встряває другий сексот.

– Два года тєбя іщем, бандїт. В Допрє давно мєстєчко ождїдаєт, – і повєли.

Похнюпились дядьки: пропадє й третїй день, а буряки аж просятьєся сапати... Кїнулись по мїсту шукати свого чоловїка.

Найшли, умовили старого Ярошенка та пізно вже: комісаріят не урядує.

Аж третього дня під вечір залагодили справу. А Матвій аж восени вернувся.

Зате урочисте було посвячення. Хор вивчив Українську літургію, дівчата пишно й святочно прибрали в церкві в національному дусі. І на Зелені свята відбулась незнана ще й дідам нашим на селі церковна урочистість. Запросили єпископа, священників, представників сусідніх парохій. Наш ворог – панотець так був зворушений, що в сльозах перед усім миром спокутував свою помилку й став щирим автокефалістом – духовним пастирем першої в районі української церкви.

Українізувавши церкву, наша група взялась за культурну роботу. Відновили в пам'яті 18-й рік: всі тодішні просвітяни вписалися до хати-читальні. На першому кроці заходились до будови великого «Народнього дому».

Приємні були хвилини. Хлопці брались до роботи, як дружна й організована сім'я. Одної суботи був культурний шарварок – зводина. Під звук зворушливих пісень та веселої гутірки кілька десятків читальнян, відклавши польову роботу, закладали основи «Народньому дому».

– Цей перший стовп заб'ємо як підпору національно-духовної єдності нас – селян, і заможніших, і середніх, і бідняків, щоб всі стояли однак за нашу долю, за добробут, – починав Сава, цей невгасимий ентузіаст-парубійко, запальний націоналіст.

– А другий стовп хай кріпить віру в наше майбутнє завтра. Нехай ніхто не піддається на ласку комуністів, а леліє в душі нашу незалежність, – продовжував середняк Петро.

– І третій стовп, – підхоплював Олекса секретар, – хай зміцнює надію на недалеку нашу перемогу.

– І четвертий, – кінчав я, – хай буде підпертям нашої ідеї – джерела, що з нього черпатимем вогонь бадьорості й завзяття в

духових змагань.

– Вбиваймо ж, браття, цупко, щоб ця культурна установа була відпорна, як бетон, проти більшовицьких агітацій, щоб прихований на час наш рідний прапор і дух витав у ній неподолано аж до слушної години, – порядкував знов Сава.

Два тижні кипіла гаряча праця. Склались по карбованцеві й найняли мулярів, за чергою щодня працювало в допомогу п'ять читальнян, возили цеглу, глину, робили сніпки на покриття даху.

Все село дивувалось, що то «Просвіта» затіває. Не один дядько, прийшовши з лайкою забрати сина до хатньої роботи, вертався сам: «Нехай вже робить, як і інші, може воно справді щось путнє вийде».

Четвертого тижня звеселяли нову хату наші сестри – мастільниці, жінки й дівчата:

– Співаймо, сестрички, поблагословімо співом новий дім, щоб у ньому розцвітала наша пісня, наша слава, наше щастя.

А п'ятого тижня святкували відкриття «Народнього дому» (сельбудинку). Коли на сцені забивали останній цвях, Сава всіх закликав і закінчив неофіціальну промову:

– І так ми маємо сільську трибуну. Дай же, Боже, щоб всі ми – її будівники – дочекались почути з неї такі слова: Радянську владу знищено. Хай живе самостійна Українська Держава!

Про нашу хату-читальню, про вистави слава гриміла по окрузі. Приїжджав інспектор Окрнаросвіти, не міг нахвалитися; дивувався, що я сиджу на селі, пропонував посаду в місті. Та поки я туди зібрався – мене викликали.

Одного дня виконавець вручив мені повідомлення: безатгаварочно явіться в ГПУ на 10 часов утра 26/8, комната следователя по ББ (боротьба з бандитизмом).

Защеміло серце. Що робити? Явитись – певно посадять. Не йти – самі заберуть, а як ні, то переслідування, вовче життя... Ні...

Поїхав, а разом зі мною Тимошко на всякий «нешчасливий случай». Затерп, як входили в колючу огорожу ГПУ. «Господи, чи ж

вертатимусь назад сьогодні?»

– Явілісь!? – зустрів ніби зі здивуванням слідчий. – Так вот, ізложите подробно, без обіняков, где билі, что делалі, начіная с 17 года? Предупреждаю, что ми знаем всю вашу поднаготную, слыхалі, что в последнее время кое-чем полезним началі заніматься. Это вам на плюс. Изложите всьо чістосердечно.

Ошпарив він мене. Невже все знають?! Хіба ж помилують? Чи не признався, бува, Матвій? Не може бути...

І брехав, зразу плутано, а далі виправлявся в льогіці. Слідчий глипав, мінив лице, то подивлявся, то недовірливо крутив головою.

– Пачему ви не явілісь по амністії, как бандітській афіцер? – запитав раптово.

– Я офіцером ніколи не був.

– А в банде Дерещука разве не афіцерскую роль ісполняли? – заграва єхидно.

– У якого Дерещука? – багатозначно й сміливо заперечив я, зрозумівши, що слідчий бере лише на здогад, а фактів напевно не має.

– Что ви?! – скептично блиснув жовтими зубами. – Не знаєте банди Дерещука!?

– І в очі не бачив, – побожився.

– Напрасно ви скриваєте. У нас єсть документальні данніє, что ви работалі в банде отамана Дерещука атветственным старшиной.

– А я вам живих свідків дам, що в банді Дерещука й ногою не був.

– Это ваше последнее слово?

– Інакше я не можу нічого сказати.

– Жаль, – понизив слідчий тон і ніби справді з жалем продовжав: – прійдуться вас...

У дверях з'явився Тимошко.

– О, а мій землячок чого тут? – здивувався він, немов давно мене не бачив.

– Это твой?.. Плохіє у тебе землячкі. Пріходітся арестов...

– Арештувати? За що? – виявив Тимошко ще більший, вдало роблений, подив. – Товариш Дворянінов, на мінутку...

Вони пішли на мінутку, а я з годину чекав на коридорі. Віхрем снували думки, аж підносили на лаві. Одна шептала: зривайся, двері відкриті, коло воріт сторожі нема... А друга, розважніша, перебивала їй: будь терпеливий. А ось Тимошко щось вторгує... Третя знов спокушала: не гай часу, не трать моменту, бо як закинуть у мурі...

І виник в уяві льох Чрезвычайки, брудний, холодний... А проти нього воля, село, життя... Зірвався, узяв за клямку, відхилив... і...

– Зайди, – покликав Тимошко.

Заходжу.

– Вот что, гражданин Юрченко. Прінімая во вніманіє, что ви начали полезную советскую работу, пока вас отпускаю. Дайте підписку о неразглашеніі наших разгаворов.

Підписуюсь.

– Всякая полезная работа будет записана на ваш счет. Ви свабодни.

Як помилуваний смертник з місця вішалниці, так біг я з будинку ГПУ.

Зворохобила мене ця візита. Рахунки, видно, не покінчені – треба зійти з очей. Добився в Тимошка командировки від КНС і поїхав до Києва в ІНО (інститут народньої освіти); вив'язався з іспитів і зарахували студентом II курсу.

Гірка тоді була радянська наука, а ще гірше студентське життя. Не маючи ніяких засобів з дому, посидів місяць на помідорах, а як і їх не стало за що купувати, настали сірі, голодні дні. Однак, не довгі вони були: незабаром «вичистили» мене з інституту, як «лічність с тьомним прошлим».

Вивтікав з Києва в Любашівську семирічку під нагляд завідувача-партійця Франківського. Пильно стежив він за мною, часто сидів на лекціях, підслухував під дверима, випитував учнів, заводив зі мною

сумнівні розмови про школу, владу. Я тримався так, щоб і комар носа не підточив, навпаки, вніс руху у школу.

Знавець у драматичному мистецтві, я став улаштовувати вистави, деклямаційні вечірки, інсценізації й таке інше, давши широке поле дітям до попису, а між ними й синкові Франківського. В школі щовечора, як в улику: репетиція, імпровізація, мельодеклямація, співи. Діти до мене горнутья, як до батька. Заслужив я помітної уваги.

Якось, у день вечірки, ночував у школі секретар ОПК. Вийшов він з аудиторії захоплений колективною деклямацією та живими картинами:

– Прекрасное, артистическое ісполненіє. Великолепноє содержаніє, внедряющее детям колективістическіє інстинкти. Кто у вас руководіт етім делом? – піднесено говорив секретар, ідучи з театру до Франківської квартири.

– Преподаватель українськаво языка. Маладой педагог, способний, енергічний, но... – шептав дорогою Франківський.

А через тиждень на сімейних посидінках завідувач під впливом хмелю заявив мені, що я здобув право червоного вчителя. На питання – що це значить – він признався, що вислав до Наросвіти останню про мене позитивну характеристику.

Так я вийшов у люди: фігурував у президії вчительських районних конференцій, відчитав кілька педагогічних рефератів, ввійшов до складу місцевому (місцевого комітету) спілки Робос (робітників освіти) й активно проявлявся в кожній культурній ділянці. Поступово розвіявся погляд «політичної непевности» на мене; я став виконувати відповідальні громадсько-педагогічні завдання. Навесні 1923 року призначили, ніби тимчасово, райінспектором Наросвіти, а водночас доручили важливу кампанію уповноваженого по складанню з селянами договорів на школи (тоді школи були на повному утриманні села).

Кампанію провів я блискуче. На такій роботі була охота прикласти енергії. За літо моїми заходами збудували в районі 7 сельбудинків та

відкрили 4 нових хати-читальні. Робота висунула мене на помітного в районі культурника-активіста, не останнього педагога й енергійного райінспектора. Зникла остання тінь мого минулого й політичної непевности моїх поглядів на владу.

Та заволоклася хмарка. Виринув інцидент з місцевими комсомольцями. Зачався він з цілком неполітичної речі – дівчини. З нею гуляв райорг^[11] комсомолу^[12]. Одного весняного вечора я мав непередбачену необережність провести її додому, а далі й ближче зазнайомитись. Доки гуляв з нею райорг комсомолу, було все нормальне й політично-витримане, коли ж дівчина відкинулася від райорга і сприяла мені, мені закинули міщансько-інтелігентський ухил, нацькували на мене весь комсомол, і зачалася ворожнеча. Коли я – райінспектор, замість ставити якусь недолугу революційну інсценіровку малописьменного драмороба – місцевого комсомольця, – готував п'єсу «Борці за мрії» – мене обізвали контрреволюціонером, що веде розкладницько-петлюрівську роботу в районі. З-під пера ярих комсомольців вийшов допис в окружній газеті, що «зубри контрреволюції» не перевелись, а навпаки – займають відповідальні посади.

Приїхала з округи комісія, обнюхала мою роботу, але нічого не найшла й наказала комсомольцям помириться зі мною.

Під натиском центру райорг притих, та лиш на час: боротьба знову розпалилась. Підлив вогню «Суд над Христом», улаштований з ініціативи комсомольців.

Мені припала роля громадського захисника. Не мав я на думці лихого, виступаючи на сцену: було то небезпечно. Я лише занотував аргументи гарячого прокуратора (райорг комсомолу – мій скритий ворог-соперник). А говорив він порнографічні речі: церкву створили капіталісти, як біблію брехні, щоб нею присипляти революційні пориви робітництва. Христос – це споконвічний провокатор, а сьогодні ідеолог кулацтва й контрреволюції. Церква – згряя контрреволюції, українська автокефальна церква – це кубло

петлюрівське. Закінчив він закликом: Христос – куркуль, релігія – облуда, треба знищити; церква – куркульське стовковисько, її треба зруйнувати.

Ніхто не дивувався цим речам, бо що можна почути від напівграмотної людини, що першою її книжкою була «Азбука комунізму». Я став досить витримано (комсомольця образати привселюдно небезпечно), в тоні своєї ролі – оборонця, розбивати противника. Не скажу, щоб вдало так оперував думками, а вийшов скандал.

Вже як кінчав свою годинну промову запінений райорг, публіка заворушилась. Як почав я, на хвилю стихла, але скористатись з положених мені 30 хвилин не довелося. Слова, в яких я називав товариша прокуратора профаном у теології, в історії повстання світу й капіталізму – заля переривала оплесками. Коли ж я нагадував прокураторові, що релігію, творену тисячоліттями, не можна подолати так швидко, а особливо вискаками з трибуни способом заялзених мітингових фраз «геть» – публіка заглушила мої слова раптовими вибухами, встала, і в п'ять хвилин у залі залишилось лише десяток комсомольців.

Агітаційно-показовий суд урвався на небезпечному місці. Біда звалювалась на мене. Занепокоївся. Комсомольці вийшли, кинувши вовчий погляд.

Почалася травля, доноси. Викликали мене до Наросвіти на суд. Узяв свідків, що передали б характер моєї на «суді» промови. На моїм боці був сам Франківський, як голова суду. Це мене врятувало.

Та не цілком. Примусили перевестись до другого району. Не допомогло нічого, хоч уся райконференція вчителів послала Наросвіті постанову не переводити, а 20 делегатів-учнів з підписами дітей всієї школи два дні сиділи під порогом Наросвіти й просили мене не забирати. Не допомогло. Я мусів зійти з очей ненависних комсомольців.

Зачинався 1924 рік. Момент найбільшого, на мою думку, піднесення й сили Радянського Союзу. Політика керманців вилюдніла й полагідніла. Відбувався XIII партійний з'їзд ВКП – єдиний з тих з'їздів, що найменше вирішував політично-перспективні проблеми, а найбільше шукав реальних і вірних шляхів розвитку країни. Лунала горда пісня визнань Радянського Союзу буржуазним світом. Поїхали лавами делегації західнього робітництва. Оголошено амністію політичним емігрантам. Змінено на краще курс у національному питанні, й почалась інтензивна українізація всього апарату, шкільних установ, а під впливом цього розвалилась УКП (українська комуністична партія).

Більшовики справляли тріумф перемог, успіхів. Марка комунізму росла, буяла по всесвіті.

Віра в недалекий крах соціалізму захиталась у найкомпетентніших, найдалекозоріших політиків з концтабору. В масі відбувався ідеологічний перелім. Заворушилась інтелігенція: віча, з'їзди, на яких виголошувались спокутливі промови вірності й присяги стояти за владу рад.

Особливо помітний, просто кардинальний, був перелім у вчительських лавах. Досі пересічний учитель був явно ворожий усій природі влади рад. Ще вчора він вичитував зі щойно розрізаної «Азбуки комунізму» засади комуністичного ладу, а поза школою провадив велитенську пропаганду за повалення цього ладу.

Сотні випадків, як зі школи, з самих лекцій, арештували вчителів, розстрілювали масами, – красномовно доводять, що українське вчительство душею й серцем було далеке від більшовицьких ідей. Спілка Робос має лиху славу й донині. Правляча комісарська каста прозиває її контрреволюційною наволоччю, петлюрівщиною, сепаратистами, шовіністами.

Людям з такою славою дати в руки виховання соціалістичного покоління було б наївно. Це непокоїло комуністів. За всяку ціну треба було завоювати вчительство, викликати політичний зрух, бодай фальшивий.

І от під акомпаніємент загально-державницьких літавр про успіхи і силу більшовизму почалась «переломова доба». Нас засадили за зубровку^[13] азбук комунізмів, матеріалізмів, реврухів. По трьох місяцях скаженого навчання провели всім обов'язкову «політ-правєрку». Ми, як пильні учні (звільняли тих, хто не складе іспитів), «проказали» викуване «комуністичне вірую й ісповідую». Нас погладили по головці, сказавши «харашо, прекрасно», і стався історичний закрут у житті радянського педагога: загули про його політичну вірність та ідеольогічну чесність на всі голоси, в усі дзвони. Одним махом охрестили всіх скомунізованими, прибили червоний стемпель й запрягли до роботи. Без його отвертого слова, неприневоленої згоди й щирої думки, а вийшло так, ніби вчительство само склало присягу вірности.

Атмосфера створилася так тонко піднесена, що переконувала найупертішого невіру: і підвищення платні, і орден почесної праці, і шефство над Червоною армією, і зїзди, вечерниці «спайки»^[14] з комячейками, а всюди промови, сповіді, завіряння, похвали, овації.

Весь акорд тих похвальних дитирамб у честь «прозрілого й покаяного грішника» спантеличив менше свідомих, а далекозорішим ніяково було бодай словом порушувати атмосферу вірнопідданчого акту.

І під шумок отої штучної, уговкуючої пісні заходились очервонілі вчителі коло «будівництва соціалізму».

Серед засліплених був і я. В соціяльних питаннях, здається, найлівіший, сторонник скрайнього демократизму і всім серцем горнучись до мас, ідучи тільки з ними, – я захитався в своєму виболілому ідеалі. Поховавши надію на можливість української держави, повірив у щирість цих пісень, став переконаним радянцем і з силою захвату кинувся у вир радянського життя.

Працював я на новому місці вчителем та райінспектором. На відкритті районного політосвітнього центру – Райсельбуду виголосив добру промову-програму культурної роботи сельбудинку.

Вона сподобалась секретареві РПК^[15]. Він узяв мене – енергійного, запального під батьківську політичну руку, звербувавши до всіх радянсько-партійних завдань.

Закрутився я в танку неосяжної громадсько-службової роботи: потопав у морі кампаній, з'їздів, конференцій; задихався на засіданнях, нарадах, зборах, комісіях; падав від втоми – біганини по селах, організуючи багатющу систему громадсько-радянських товариств, бюро, осередків, гуртків, об'єднань. Я дав себе на фізично-інтелектуальне виснаження, забуваючи про все на світі, бачучи одні лиш пляни, щоденні ударники, директиви, жив тільки ними.

Не було ділянки районного життя й праці, де б я не пописувався. Я ініціатор усякого нововведення, організатор, агітатор, пропагандист; я кращий сценічний робітник-артист, декламатор; я патентований лектор-доповідач: серед ночі збудить мене, і я готовий до реферату, привітання, промови, доповіді, і то на яку тільки треба тему: хочете про міжнародній стан ССРСР – говоритиму 2 години, бажаєте про внутрішній – розповідатиму 3 години без утому, замовите – на кооперативну, економічну, побутову тему – заливатимусь красномовністю, доки в слухачів вистарчить тарпцю (інакше питання – як, про що саме говорю, але на радянщині навіть досить добре). Я єдиний в районі пропагатор «нового побуту» – радянський районний піп: жениться якийсь ярий радянець по новому (без священика, традицій) – я культивує форми радянського весілля; родиться в комуніста більшовиченя – я у формі «звізди» (не хрестин) перший відкриваю йому світ і, в масних словах пророкуючи, яке то воно буде велике, розумне й запопадливе комунарєня – передаю на виховання суспільству, ще з пелюшок записуючи його членом «КНС», комсомолу та до інших відповідних організацій; помре якийсь з природи ядушливий комсомолец – я зворушливо-жалібним тоном провожаю його до могили, запевняючи процесію, що це чергова жертва капіталістичного оточення, й закликаючи всіх заступити помершого борця подвійною енергією в боротьбі з буржуазією та в будівництві соціалізму.

Я знаменитий проєктодавець всеможливих плянів, міроприємств, поглядів для всіх ділянок роботи РВК та РПК: Я «вчений агітпроп», провідник політгуртка; за моїми міркуваннями (хоч я безпартійний) та методами веде ідеологічну працю вся райпарторганізація. Я районний сількор (сільський кореспондент), спеціаліст по виданню стінних газет (дістаю від імені Райсельбуду першу окружну та третю всеукраїнську премію). Я уповноважений усіх кампаній, ударників, що їх провадить РВК та РПК, а від 1925 року уповноважений по виборах сільрад (це завдання й не кожному партійцеві доручають), бо найвідповідальніша кампанія у більшовиків.

А в той же час я активний член усіх організацій: Сільради, Комнезаму, член РВК, ревізкому кооперативи, член Райкому Робосрайсекретаріату ОПБ (окружного професійного бюро), голова Райбюро т-ва «Геть неписьменність», зав. культвідділом ОПБ та голова культуркому при Райкомі Робос і сила не обрахована інших відповідальних і добровільних обов'язків.

І так два роки без упину, без спочинку. На всякий крок чи директиву влади знаходив я основу оправдання: я певний був, що влада чинить вірно, що переходова доба повна елементів протиріч, що з природи диктатури пролетаріату впливає насилля, але це явища тимчасові.

Бували хвилини, що з болем і самобичуванням видобував засохлі рани, колупався в недавніх гріхах, здригав почуттям покаяння... Признатись, висповідатись перед суспільством, скинути з плечей затаєний гріх... Чи ж простить мені народ, чи стерплять творці ідеї, яку три роки кривавим способом підточував?

Заговорив був раз про це з секретарем РПК. «Малчі й канєц. Не порть репутації: нє ти адін імєєш грєх».

І я мовчав, а без вагань, сумнівів крутився в коловороті гемонської роботи. Став патентованим активістом у всій околиці й окрузі. Пішов угору: вибрали членом Окрправління Робос, поїхав як делегат на губерніяльний з'їзд і став членом Губправління Робос, а незабаром призначили інспектором окрнаросвіти.

– Ти ще не в партії? – дивувався не один мій близький товариш-партієць.

– Хіба не все одно – партієць я чи безпартійний?

– Чудак ти. Канєчно не все одно. Партієць має запевнений авторитет, довір'я, перспективу, а ти що? Сумнівна безпартійна мелоч. Подавай заяву, приймуть. Я сам даю рекомендацію...

По довгій надумі подаю анкету. Та не так легко. «Утримались»^[16], а секретно постановили: «На три місяці «прікрєпїть» до партійця з дореволюційним стажем, щоб розкусити мене досконально». Три місяці терся коло мене цей «дореволюційний», виюджуючи мої погляди на національне питання, на природу України, історію її, петлюрівщину. Не догадувався, чого власне з мене хочуть. Аж стало ясно...

У момент найбільшого розгону праці й авторитету, коли, здавалось, я був найчервоніший, покликали мене до ГПУ. Слідчий напав на мене так, ніби я пійманий учора в лісі.

– Товариш слідчий! За кого ви мене вважаєте? Мене приймають до партії...

– Да єто ми увідім. За старіє грєшкі сперва нужно расплатітєся.

– Які грішки, товаришу? Не беріть на бога. Я ляканий уже не раз...

– В Петлюри ви служілі?

– Про це мене вже третій раз питають. Подивітьєся в справи, там відповідь занотована.

– Меня ви не учіте, а отвечайте, в какіх бандах прінімалі участіє?

– Нічого я про це не знаю і прошу тону не повищати.

– А Сірецькаво знаєте? – кинув слідчий злобно.

– Не чув такого і не знаю, – відповідаю байдужно.

– Зато он вас прекрасно знаєт!

– Ну й що з того? Хай знає. Мало хто мене не знає.

– А вот что, – встав слідчий, стукнувши рукою в теку. – За вамі неприємное прошлое. Частічно оно устарело, частічно ви єво іскупілі большой активностью. Ви далжни сделать кое-что лічно для нас...

І витяг список.

– Вот вам люди. О ніх ви далжни давать нам еженедельніє сводкі: кто оні, їх прошлое, где, с кем бивают, пастарайтесь пазнакоміться с німі лічно. Как єто дєлать – учіть вас нє нада. Тєпєр ви работаєтє в округе, общєніє с людьмі імєєтє і прі желанії сдєлаєтє много. Ваша клічка будєт «Франц». Єслі кто абратітєся к вам лічно с єтім іменем, давайтє єму свабодно всякія інформациі і надлєжашую помощ – єто будєт наш чєлавєк. Прізваю вас к работє. Чем большє сдєлаєтє, тем скорєє палучітє партбілєт. До свіданія.

Повний обурєння вийшов я зі списком 34 чоловіків. Глянєв – пізнав сєрєд них 9 прізвищ знайомих УНР і всяких старшин. Щож цє? Сексотом роблять? Мало їм чєсної моєї праці? Лякають і укоськують... Продай людєй і купиш партбілєт? Ні, дякую... А що ж цє за Сірецький? Сі...рє...ць...к...

І пригадав: був у Грушівському районі на двотижнєвику ОСО Авіохєму^[17]. На райконференції, в прєзидії, сидів поруч мєнє чоловіга. Довго й пильно він прідивлявся, а врєштї підсів. «Я вас знаю». – «Звідки?» – заперєчив я, нє припускаючи жодного знайомства. «Бачив, – запєвняє чоловіга далі, – і то в такому місці, що й нє хочєтєся згадувати. Алє спасибі вам, коли б нє ви, мєнє, мабуть, на світі нє було б». – «Та дє цє? Цє вам щось так здаєтєся, – здвигував я плєчима, нічого нє підозрівуючи. «Ой, ви... я добрє пам'ятаю... пригадайтє вєснє 1920 року, отряд під... Тальянками...»

У мєнє на лиці бризнув вогонь і кров. Щоб заховати нервування, я моментально відвєрнувєся й вийшов. Пропав вєсь конференційний настрій. До нього нє звєртався опісля ні словом. Напєвнє він подав свіжєньку новину до ГПУ.

То що ж? Своє становищє будувати спокоем інших? Ні. Хай судять...

Кілька раз слідчий нагадував мєні телефоном, алє я виправдувавєся, що брак часу, на районах був, тощо. «Францом» я нє став...

Атмосфера в окрузі мені не сподобалась. Інспектура Наросвіти складалася з 9 інспекторів (серед них нас 3 безпартійних), але весь її апарат ледве третю частину своєї праці віддавав справам Наросвіти. Партійці-інспектори цілими тижнями розїжджали в різних радянсько-партійних кампаніях. Буваючи в місті, являлись до Наросвіти на годину: робота їх не брала, бо того викликають до парткому, тому на фракцію (комуністичну) ОВК підготувати секретний матеріал, того кличуть до комітету Мопру чи в КДР^[18], т-во «Безвірник», а найчастіше спішать вони «в одно місце» (ГПУ). На інспекторські наради чекалось по місяцеві, бо кожного дня нема 3 – 4 інспекторів. Старший інспектор навідувався до Наросвіти^[19] в тиждень 2 – 3 рази і то не більше, як на півгодини, щоб «накачати» новинами та новими курсами заступника. Ми – безпартійні вираховували, що інспектор політосвіти за весь 1927 – 1928 рік лише 9 днів працював на місці, останні дні пішли далеко не на ту працю, що за неї він акуратно одержував гроші. Всю осінь він проїздив по продподатку, показавшись у грудні на три дні; січень і лютий просидів уповноваженим по розповсюдженню другої селянської позики в 2-х районах; у березні «працював» на посівкампанії; частину квітня провів по сількорівських райконференціях, а другу частину пролежав хворий; у травні входив у курс справ політосвіти 5 днів і поїхав на 1½ місячний курорт, а звідтіль на місячну відпустку; вернувшись 25 липня, поїхав як комсклад (командний) на терзбори^[20] й пробув аж до 15 жовтня. А в наросвіті все йшло за нього: платню що два тижні йому ретельно висилали, а на всіх директивах старанно друкувалось: інспектор політосвіти Ахматов.

Тут я приглянувся ближче до властивостей більшовицького демократизму і влади на місцях. Вся влада в окрузі належить фракції ОВК^[21], а їй диктує бюро ОПК. Без санкції чи згоди цих двох неофіційних установ ніякий відділ Окрвиконкому чи Райвиконкому нічого важливого не чинить. Навіть наросвіт'янські суто педагогічні питання санкціонує фракція ОВК. Часто бувало, що заступник

поставить на інспекторській нараді питання, виложить його в довгій інформації, почнуться жваві дебати, а прийде старший інспектор і – снить с павесткі. «Чому?» – дивуємось. «Не согласовано на фракції».

А сидять на «фракції» переважно малограмотні люди, що й слова «педагогіка» не розуміють. Всяку справу вони вирішують лише з погляду політичного, революційного. Старі, досвідчені педагоги, що відважуються виступати проти безоглядного запровадження революціонізму та новаторств, несистематизованих принципами педагогіки, – в очах цих фанатичних фракціонерів^[22] є середньовічні культуртрегери, патріярхи від педагогіки, консерватори, яких треба ізолювати від червоного вчительства, звільняти з відповідальних посад.

На кожній нараді старший інспектор нам трубів: «Падбірайте, таваріщі, партійних педагогов. Партком дал категорическую директиву – партізіровать всех завов семілеток во чтобы то ні стало». І ми вишукували вчителів-партійців, хоч паршивеньких, малописьменних, аби партійців.

Розголос на всю округу пішов, як в осени 1928 року зняли директора Педтехнікуму – людину з вищою педагогічною освітою, а призначили партійного робітника – «видвіженца», що ледве-ледве розписатись умів, а школи ніякої й не бачив. «По штату» він взявся викладати «соцек» (історію партії та рев. руху). Свої «виховні лекції» подавав він брутальною мовою, пересипаною вуличною лайкою й підмашеною частим зцвиркуванням слиною на бік. Вже з другої години повтікали дівчата-слухачі; на третій вичерпалася річна програма, і красномовний директор став наказувати, щоб усі студенти відвідували відкриті партійні збори комячейки, а далі перейшов на спогади, як він, будучи «красногвардейцем», буржуям глотки різав та до «стенкі» ставив.

– А про що ви завтра розповідатимете? – затривожилися вихованці, що в директора не буде матеріалу до мітингування.

– Про что? Найдъотся, – чванькувато відповів директор. – Я тріста... то есть шесть с полтіной лет за революцію страждал да кров

пролетарскую за ёйо пролівал, а посему найдьотся чем с вамі, братішкі, паделітся і в пролетарском духе воспітать, штоб вишли с вас настоящіє революцейніє комунарів, а не какая-нібудь буржуйская гнусная сволоч і дрянь, – зцвиркнув і пішов.

Та більше йому не довелось читати «воспітательних лекцій», бо четвертого дня він, замість директора, прокинувся завідувачем перевозочно-бендюжним транспортом.

Вся увага Наросвіти зосереджувалась на революціонізмі, на політичному вихованні шкільництва.

– Дайте нам революцію в школі! У нас її нема. Створіть таку школу, яка виховала б революційного ентузіяста. Виженіть зі школи стару парафіяльну рутину, – твердив не раз зав. агітпропом ОПК^[23].

Посилаючи на обслідування, нам наказували приглядатися не до формальних знань учнів, а до соціального духу школи, до особи самого вихователя.

І от приїжджаєш на село.

– Злецько пишуть ваші дітлахи, – зауважуєш учителеві.

– Нема на чому, товариш інспектор, – скаржився вчитель. – Паперу брак.

– Та й читають кепсько.

– Не знаю... Революційна метода... не призвичаїлись до неї, – виправдовується вчитель.

– А чого ж рахувати не вміють?

– Госп... той, Маркс його святий знає, – розводить безпорадно руки вчитель. – Мабуть тому, що часу брак. 4 години тижнево на рахунку для дитини мало. І взагалі програма якось так... Не вкладаємось... Чи не можна?.. Оті методи... Букварів нема, розрізної абетки, складів, а з пальця не навчиш... Чи не порадили б ви...

Але на раду нема часу.

– Ну, діти, вірите у Бога?

– Вдома віримо, а в школі ні, – відрізують гуртом.

– А то чого ж так? – вражений питаєшся.

– Бо так наказують: вдома мати, а в школі вчитель.

– А кого більше слухаєте?

– Мама, бо вони б'ють, а вчителеві заборонено.

У прикрому положенні діти, та не в кращому і вчитель. Він не то з дітьми, а й зі своєю сім'єю впоратись не може.

– Жінка товаришить з матушкою, а комсомольці на мені злість зганяють. Порадьте, товариш інспектор, як тут вив'язатись, бо жінка страшенно вперта.

Але й тут нема часу. Йдеш до сільради і в спосіб сексота випитуєш, чи вчитель не розводить петлюрівщини в школі, яким він духом дихає на селі. На це в нас є окрема анкета від ГПУ. Тут витрачаєш найбільшу частину побуту на селі.

– Як же ваш учитель? – питаєш не одного селянина.

– Та людина ніби й байдуже...

– Дітей навчає добре?

– А хто ж його тепер розбере? Він вчить не по-нашому, а по-революційному, по-мариканському.

– І подобається вам американка?

– Мабуть що ні, бо поки вчили по-свойому, то по Різдві дитина й читати вміла. А за мариканки мій Степанко ось другу зиму ходить, а не вчитає. «Комуна, колектив» то розбере, а дайте йому крутіше слово, та й не втне. Чудна якась наука. Колись бувало, вивчився читати, – чи то байку, чи псалтир однаково січе. А тепер радянське слівце зразу вхопить, а християнське попомучить.

– Правду сказати, хіба вони там вчаться? – починає другий, суворіший критик.

– Гасають жеребцями поза школу та чоботята рвуть. Коли не йдеш попри школу – діти гуляють. Чого вибрикуєте, чом не вчитесь? питаєш. Вчителя до сільради покликали. Так вчитель у сільраді радить, а дні проходять, йому платня однаково йде, а наші діти туманами зістаються.

– Або ті скусії (екскурсії), – вступає третій з подивом. – Пощо вони дитині? Й то кожного божого дня: «Чого сьогодні вчили, Іванку?» –

«Та в скусю ходили». – «І що ж ви там робили?» – «А що? Обійшли круг села, в балці спочили та й додому». – «І тільки? Як так, то не підеш завтра до школи, а будеш сивого за повода водити. Більше користи буде».

І другого дня Іванко не в школі, а на полі.

Літом 1928 року заступав я інспектора політосвіти. В той час по всій Україні переводилось відоме «із'ятіє ідеологіческі вредной печаті». Склав я комісію з представників ГПУ, парткому й комсомолу, дав директиву на райони. Робота велитенська. Треба було охопити геть всю книжкову базу (бібліотеки, книжкові склади, крамниці, архіви, кіоски, церкви, приватну літературу), списати в трьох примірниках, розбиваючи на: 1) «палезную», 2) «падазрітельную» і 3) «вредную». Окркомісія мала все переглянути й санкціонувати «вредную» літературу «ко всесожженію».

Тут чинилось справжнє варварство. Легковажним розчерком пера трьох літературно-інтелектуальних анальфабетів нищились тисячі томів клясичної літератури, нищились оригінали – свідки цінних здобутків цивілізації. Пішли «ко всесожженію» Немировичі-Данченки, Гарині, Куприні, Аверченки, Помяловські, Толсті та сотні інших безсмертних авторів. Найбільше діставалось нашим небіжчикам – Драгоманову, Грінченкові, Кропивницькому, Щоголові, Старицькому, а особливо історикам: Грушевському, Аркасові, Коваленкові, Кащенкові та всій без вийнятку українській літературі видання 1917 – 1920 років.

Я зжахнувся:

– Товариші! Що ви робите? Це ж дикунство, засліплення. Я протестую. Я вимагаю викликати авторитетну й відповідальну за це особу...

Та ради не було. Авторитетною особою була довжелезна й плутана інструкція з Укрліту (відділ преси при Наркомосі), в якій трактувалось і так, і сяк, а найбільше здавалось на «усматрєніє знатаков».

Оці то «знатоки» (заприсягнувшись, що представник ГПУ та комсомолу не прочитав ні одної з тих книжок) знищили в окрузі сотні тонн літератури; в церквах залишали лише по одному примірникові богослужбних книг.

Багато мороки мав я з репертуаром. Головрепертком надіслав список дозволених до постановки та заборонених п'єс. Серед цих груп була ще категорія «сомнітельних» (найбільша група в українському репертуарі), що подавалася на погляд Окрреперткому, де рішучий голос мав агент ГПУ. До цих «сомнітельних» зачислено геть всі наші дореволюційні п'єси, комедії: «Наймичку» ізять – церковщина й шовінізм (там про жидів); «Ой не ходи, Грицю» – вибросить – куркульське мешчанство; «Невольник», «Ясні зорі» – націоналізм, самостійництво – так безапеляційно «чистив» репертуар агент ГПУ.

Не раз я до зубів ївся на засіданні реперткому за наші безсмертні драматичні твори, як «Наталка Полтавка», «Суєта», «Кума Марта», «Мазепа». Запальні комуністи – члени реперткому – цензори не пропускали, а я виходив ідеологом просвітянщини. За «Запорожця за Дунаєм» мав величезну неприємність.

Ця невмируща українська опера-пісня, як і всюди, має величезний успіх, а наше ГПУ її вперто викреслювало з репертуару «допущених».

Влітку 1928 року улаштував Окркомітет Мопру масову вечірку. Секретар комітету (безпартійний) запропонував поставити «Запорожця за Дунаєм»; це дасть великий прибуток. Я вагався з дозволом (відчував бурю), аж заступник зав. Агітпрому узяв відповідальність на себе, а він, до речі, голова Окркомітету Мопру. Проте, він поїхав другого дня на курорт, а все спало на мене.

Погожої неділі в саду багатюща гулянка. Грімко лунають дві оркестри музики, вогненними різками стріляють в небеса фаєрверки, ракети, сіється маком бій конфеті, серпентин, заливаються солодкими трелями соловії. Настрій в гулящих

святочно-піднесений. З лябіриту зелених гірлянд розлягається мільодійним акордом:

Ой, збирайтесь працювати,
Золотую ниву жати.
Доле, ми тебе благаєм,
Щедрою для нас ти будь.

І потужним національним духом проймає серця кількатисячних мас. Появу козака Карася зустрічають громом оплесків. Не в одного защеміло серце, заворушилась ще не засохла рана.

Я сидів на передній лаві й оглядав святочну обстановку, що пашіла явно націоналістичними вогнями. Заворушився і в мені національний інстинкт. Відчував, що в таких картинах знайшли б ми єдність, дружбу, одностунність. Коли б їх більше та частіше, то... Пригадав 1919 рік, як після другого концерту кобзарів-бандуристів публіка не пішла додому, а захопила більшовицький баталіон, опанувала місто і розгорілось величезне повстання на весь повіт. Один з бандуристів-солістів був навіть комендантом міста...

На початку другої картини в партер увійшов зав. Агітпрому та начальник ГПУ. Я не сумнівався, що буде буча, і зник з очей, та нагнав заворгвідділом комсомолу: «Тебя Щелков зовьот». Вертаюсь.

– Кто разрешил постановку? – зашипів крізь зуби завагітпропом і вкрив мене трьохповерховою лайкою.

– Я не погод... – хотів виправдуватись, але не дали. (Крута лайка...)

– Заігриваєш на струнах націоналізму? Хочеш возвратіть 19 год?.. Петлюровське ти атродьє... Я тебе покажу...

– Прекратіть немедленно, – відрізав начальник ГПУ.

– Таж не середині... хай би вже кінч... – пробував я гамувати.

– Что?! Прекратіть без розсудженій... (груба лайка), іначе на месте пріхлопну – і справді вхопився за пістоля.

Вагатись не доводилось. Втиснувся за куліси й до режисера:

– Припиніть виставу моментально!

– Та що ви? Бійтесь Бога! На самкінці? Що з вами? П'яні?!

Але його вмовляння не впливали. Вхопив валок і саме в момент, як Андрій став з благанням на коліна, а «Владико неба і землі» дзвінким тужливим тенором знялося до небес, у ту хвилину, коли аудиторія завмерла, повита побожним настроєм, і разом з піснею здіймалася від земної суєти-суєт, з «раю комуни» в рай небесний, у блакить... я спустив завісу.

Другого дня, як з лазні, вискочив я з Агітпропу, а через тиждень складав обов'язки інспектора, «по сокращенію штатов», хоч скоро на моє місце призначили партійного з району.

Натякали жартом, що скоротив мене «Запорожець», а всерйоз зауважували, що кепсько я зробив, опрацювавши широко святкування річниці Шевченка, а про Паризьку комуни й словом не згадав. Закидали також, що я «покровітельствую мешчанським вечіркам», а в клубах замість політграмоти у мене флірт завівся та гульбища, а дехто, як Гутенко, запевняв, що я чистокровний петлюрівський вовк у радянській одежі. «Простежте, каже, його слова, роботу, то й переконаєтесь, що з кожної його фрази, кроку випливає нескінчений самостійник».

Та слів Гутенкових я не лякався, а причин «скорочення» не шукав, бо за чином не жалкував. Став викладачем мови й літератури в старшому концентрі семилітки та в профшколі. Дух активності й енергії в мені бував, як і раніш, тому за місяць учителювання я був добрий педагог-практик (звичайно, на радянську мірку), провідник секції мовістів при окрметодкомі, член бюро окрметодкому, частий доповідач на гуртках, конференціях, одночасно беручи широку участь в громадській роботі, як член-секретар редколегії стінгазети, що біла рекорд усіх стінгазет міста, член правління Будосу^[24],

провідник учительського драмгуртка, постійний член РКК^[25], групкому^[26] та ін.

Були 1928 – 1929 роки – часи радянського роздоріжжя. Тоді вичерпувались вкрай заповіти Леніна і в комісарівських верхівках проходила люта гризня. Її намагались заглушити «п'ятилітнім пляном», але єдність керманічів тріщала. Не вщух троцькізм, а виник бухаринізм. Політика перестала бути послідовною й далекозорою, перетворившись в циклі сезонних заперечливих одна одній директив, що зводили на манівці окружні апарати та обурювали люд.

Країна швидким темпом сповзала до сьогоденного безладдя й краху.

Відірваний останніми роками від ширшого світу, не бачучи справжніх фарб життя, я не міг з «окружної колокольні» дати вірної прогнози «кон'юктурі благополучія» влади; відчував лише, що щось не клеїться, але обняти цілоти ланцюга заперечень і краху не міг.

Не долітали до моїх вух ропання робітничих мас: Куди йдемо? Де здобутки 12-річного будівництва соціалізму? Не дочував, як застогнало село під непосильними податками; не знав причин – звідкіль пішли арешти, заслання, розстріли; збагнути не міг – за що вислали, виснаживши п'ять місяців у Допрі^[27], Мироновича – одного з найвидатніших інспекторів наросвіти, тихого й роботящого працівника. Я лише фіксував ці факти й з болем реагував на них.

І в міру того, як крутішала політика, як очевиднішими ставали злидні, як порожніли полицки в кооперативах (приватні крамниці позакривали), як зникло в продажі сало, м'ясо, як довшали хвости за пайком хліба (3/4 фунта на душу), як обкладали село щораз більшими податками, облігаціями, хлібозаготівкою, як заносилась страшна гроза над церквою – так мої реагування ставали нервовіші. Почуття критицизму ставило питання: А чи ж це вірно?..

На всяких зборах, на нарадах я став постійним опонентом.

Осіною 1928 року на міській учительській конференції грубо скритикував нові програми Наркомосу. Де той комплекс, що його так уперто від нас вимагають? Це не навчальний систематизований матеріал, а справді недоробки кількох непогоджених між собою кабінетних працівників, що й не нюхали, як той комплекс виглядає в практиці. В них ні формальних знань, ні доцільного дидактизму. Коли Наркомос не має тямущих творів, хай не нав'язує сумбуру^[28], хай доручить нам – практичним робітникам з життя живого створити програми.

Мене, звичайно, «покрили» прислужники Наркомосу й пляни прийняли, як директиву, хоч за 5 місяців сам Наркомос їх відмінив, а редактора їх Волобуєва зняв з посади, як «утратівшаво класовую лінію».

З обуренням прийняв я курс політехнізму в школі. На окрнарнаді метод-активу в приявності представника Наркомосу вихопився: «Чи школа – лябораторія експериментів, чи місце науки? Як відважується представник Наркомосу проголошувати таку серйозну реформу в школі? Що, крім його красної промови, ми на це маємо, з чим будемо закладати лябораторії, коли в нас мапи, крейди нема? Як побудуємо майстерні, коли цвяха купити ніде? Ще не навчив нас той безоглядний революціонізм у школі? Чи ж не бачимо, що калейдоскопічною зміною метод наша школа плодить неуків? У момент економічної скрути та педольогічної безпросвітності в школі запроваджувати нові реформи – це цілковитий абсурд».

Авдиторія пробувала плескати, але розчервонілий представник Наркомосу схопився, підняв руку і зі всім умінням безцеремонної красномовности та вихилясів центровика насів на мене. Назвав мене консерватистом у педагогіці, сліпим у житті, глухим до гігантських кроків соціялістичного походу, змішав, Бог знає, з чим.

«Політехнізм» у школі таки почався: діти копали щодня по годині шкільні грядки, носили жмути патичків і робили модельки «соціялістичних хат», колективних дворів, вирізували з газет

ромбики, п'ятикутні зірки й т. ін.

Я впертішав, викликаючи щораз нові інциденти.

Вибори міськради. Спілка Робос має 4 місця, себто 4 вчителі мало б бути членами міськради. А кого виставила наша комячейка^[29]? Місцевий жидок – завкабінету Агітпропу – раз; зав. окрженвідділу, жінка не вчителька – два; секретар ОПК та зав. Агітпропом ОПК, не вчителі – чотири. А де ж учителі? Хто подасть правдивий голос, хто заговорить душею школи, хто висловить біду вчительську на міськраді?

– Товариші! – виступив. – У списку нема ні одного вчителя. Там такі кандидати, що й порога школи не переступали. Що ж це за представництво буде? Невже нема діяльних вчителів, що знають, чим боліє школа?

І що ж мені на це? Вийшло, що проти комячейки виступаю. Один партієць натякнув, що я в списку волів би мати попа, дяка та двох петлюрівців.

В'яжуть мене з попом... На підставі чого ж це?.. А ось чому: Розглядали на РКК справу вчительки Остапенко. Закидали їй, що на Великдень у неї школа пустою стояла, а другого дня, замість щоб з виконавцями зганяти учнів, вона поїхала до свояків – до о. благочинного Великдень справляти.

Наросвіта намагалась звільнити Остапенкову (до речі, за два роки їй належала пенсія-емеритура). Ми – робоча частина доводили, що вчителі іноді безсилі проти побутово-релігійних переконань батьків, особливо на селі. Як не вмовляли нас інспектори-комуністи, ми не погоджувались на звільнення і справу виграли, хоч за два місяці Остапенкову звільнили вже не через РКК, а через ГПУ. Отож за це мене в'яжуть з попами. Ага, іще одна подія:

Обмірковуючи справу антирелігійної пропаганди в школі, деякі вчителі-активісти внесли пропозицію працювати неділями, хоч би припадав день відпочинку (у нас п'ятиденка). Я заперечував: Це буде не антирелігійна, а релігійна пропаганда. Ми настроюватимем

селянство проти школи. Діти не ходитимуть у неділю. А втратить день, другий – відстане від громади. Будуть другорічники. А з ними ж нас боротись заставляють усякими способами.

І тут запідозрили з мого боку щось непевне, хоч говорив я цілком щиро.

Щораз повставали навколо мене неприємності.

На свято Шевченка 1929 року вийшло таке:

Вивчив я дітей декілька деклямацій Шевченка. Доповідач – учень у рефераті характеризував діяльність поета, а водночас, для ілюстрації, діти деклямували значніші твори поодинокі та гуртом.

Під час програми влетів до залі вожатий піонерів – комсомолец Сімаков. Тоді саме Васько Шульга гнучкою й зворушливою інтонацією виголошував:

Настане суд, заговорять
І Дніпро, і гори,
І потече сторіками
Кров у синє море...

Вожатий підбіг до мене:

– Пачему не согласовалі програми вечора са мной?

– А хіба це обов'язково? Я й не знав.

Він мінився на лиці.

А деклямація проймаючо – лилась:

Хто ми? Чиї діти? Яких батьків?
Ким, за що закуті?

– Дак ёто же гнуснейшая контрреволюція! Как ви смелі пазволіть? – не міг стерпіти Сімаков.

– Чого ж? Шевченкові слова, а сьгодні його радянське свято. Я з літератури це студіюю.

– Да что ви мне літературой глаза замазиваеце? Ёто явная петлюровщина. Я не пазволю...

І побіг за куліси. Щоб він не псував настрою дітям, – я за ним. Немов би дурману напився, никав Сімаков за кулісами з кута в куток.

Діти виконували колективну деклямацію «Мені однаково, чи буду я жить в Україні, чи ні». Коли дванадцять дитячих голосів зі страдницьким болем проказали:

На нашій... не своїй землі...

Сімаков скочив до мене:

– Жовтоблакітнік, бандіт...

А як голоси піднесено-розпучливим тоном рецитували:

Та не однаково мені,
Як Україну злії люди
Присплять лукаві і в огні
Її окраденую збудять, ох...

він, не знаючи, що може бути далі, шарпнув завісу і без порозуміння з завідувачем оголосив вечірку закритою.

Другого дня викликали зава до Наросвіти, а потім до ГПУ. Тягали його зо два тижні, хоч як доводив, що в poradнику до улаштування свята Шевченка такі деклямації дозволені.

– Знаєм ваші деклямації, – натякали в ГПУ. – Цветной душок развівать началі в школе?! Доберьомся ми к вашим деклямаціям...

Дивувало нас побоювання отого «душка». Здається ж, національне питання розв'язане вірно, так бодай запевняли ще 1924 року, українізують в примусовому порядку – і разом з цим така настороженість до проявів націоналізму.

Чуднувате якось виходило. В програмах українознавства історію України названо «історією рев-рухів на Україні» і викреслено весь період козацтва та Гетьманату; програма починалася організацією РУПу^[30] і зараз 17-й рік та боротьба з Центральною Радою й петлюрівщиною. З економічної географії України вилучено територію Донбасу та його багатства, не вставлено й цукрової промисловості. З літератури скасовано всіх клясиків (дореволюційних); з кількох вибраних творів Шевченка (антицерковних та антипанських) перескакували на ранню творчість Франка й Винниченка, а далі до революційних письменників. На них товклися цілий рік.

– Правдивіше назвати це комунізацією, а не українізацією – заявив я якось на засіданні педради Державних курсів українознавства. – Не дати слухачам уяви про цілу епоху козацтва, гетьманщини, про первопочини українства – таж вони самі цього шукатимуть.

– Чого нервуєшся? – заспокоював Миронович. – Хіба не бачиш, чого варта така українізація. Це лиш гра, щоб очі втерти. Петровський, Чубар та інші тузи центральні слова по-українськи не скажуть і не українізуються, а низовиків жмуть. Треба, бач, дядькові довести, що це ж ваша влада, навіть «пропонується» пише по-вашому, ніхто не скаже, що московська окупація.

І виходить, що «одержавші ваш обіжнік, прапонується» – навчився всякий радянський діловод, а української розмови ніде в установі не почуєш. Вся кумедія зводиться на те, щоб лише 1-шу категорію дістати.

Літом 1929 року перевіряли стан українізації всіх окружних установ. Прийшла черга до ГПУ. З трьох членів комісії фахівців

пішов я один з інспектором політосвіти; останні боялись іти в таку установу. З 43 агентів ГПУ лише один умів сяк-так по-українськи розмовляти, а в письмі кожного на сто слів 60 – 50 помилок. Вліпили їм 26 з III категорією, а то значить, що за директивою уряду звільняються з посади.

Другого дня секретар ГПУ питає телефоном:

– Ну, как там результати вчешней праверкі?

– Плохо, очень плохо, хуже всех, – відповідає з жалем інспектор політосвіти.

– Да не может быть. У нас все ісключітельно пішут по етому українському. Ти, слушай, устрой там как-нібудь. Єто безобразіє...

– Да што ж устройш? Саставілі протокол і в окркомісію атаслалі... Неудобна. Я здесь не адін... спеціаліст бил... Он определял...

– Так ето тот спеціаліст? А что он за супчік?

– Член камісії, преподаватель українскаво языка.

– Преподаватель?! Петлюровец, сукін син. Аткуда он мог етому сабачему языку научітса? Только будучі в петлюровцях. Попадьотся он нам... Ми єво не так праверім...

Інспектор передав мені цю розмову жартом, але пізніше вона набрала дуже серіозного значіння...

Настала осінь 1929 року.

Ця осінь – незвичайний етап в «історії соціалістичного будівництва» та в долі українських мас під більшовією.

Хто знав, чи з будь-яких джерел склав собі уяву про радянщину до цього злопам'ятного часу, той категорично й грубо помиляється, малюючи стан сьогоднішньої більшовії фарбами – фактами недавнього минулого.

Ця злощасна осінь кардинально перевернула радянщину. Ця пацифікаційна осінь оголила економічно село, стероризувала його морально. Ця жахлива осінь сплила в ріках крови, сповнилася тисячами безневинних жертв, омита морем сліз матерніх – діточих. Ця «крівава осінь» увійшла в історію як варварсько-дикий

правунок^[31] захланної комунарії, незнаний в пам'яті цивілізованого людства.

У більшовиків вона означала: «виконати п'ятилітку в чотири роки», зміцнити «соціалістичні фортеці», зліквідувати «останки дрібновласництва». Во ім'я цього проголошено крутий перелім в політиці, небувалий ще в практиці «мирного соціалістичного будівництва».

Найдошкульніше він відбився на селі, виявившись у крикливих гаслах: «ліквідація куркуля як кляси, колективізація 60 % господарств за рік» та ін.

Кожна акція, кожна нова директива на село в кінці літа недвозначно промовляла, що нечуваний наступ на село розпочався швидким та впертим ходом: 20 % населення позбавили виборчих прав (цього ще не бувало); оголосили масове «розкулачення до рубця», виселяючи заможних селян з їхніх хат, а добро передаючи до колективів; збільшили до 30 % кількість експертних господарств (з подвійним оподаткуванням); ввели хлібозаготівлю, як узаконений спосіб забирати селянам збіжжя за нікчемну ціну; кинули на село 5 000 000 карб., облігацій і примусовим способом почали їх «розповсюднювати»; запровадили «контракцію» худоби, збіжжя, що без дозволу влади не маєш права нічого продати; заборонили під страхом кари та Допру (ув'язнення) забивати свині, худобу; поздіймали дзвони й хрести, стали масово закривати церкви; примусили багатьох священників проголосити в пресі своє відречення від релігії; повиганяли зі шкіл дітей заможніших селян та ціла низка інших «соціалістичних» заходів.

У такий час мобілізували мене в район на кампанію хлібозаготівки. Наслідки нового курсу на селі я мав нагоду на власні очі побачити.

В'їжджаю в Косарівку. Бідне південне українське село, виснажене від кількарічних систематичних недородів: половина хат – землянки, нарід прибитий, обдертий, сумний. Цілковита правдоподібність слів Грінченка:

Убогії ниви, убогії села,
Убогий обшарпаний люд;
Смутнії картини, смутні, не веселі...

І з цих нужденних сіл тягнути тисячі пудів, їх коштом підносити індустріялізацію...

Підїжджаю до сільради. Гурт селян.

– Здорові будьте! – гукаю весело.

– Здрастуйте, – хмуρο обзивається голос. А ззаду чую: – О, вже притаскало шкуродера. Один ще не сховався за село, а другий почне своєї співати.

– Як живеться, батьки? – злажу з воза.

– П'ятилітку в чотири роки будуєм, – злорадно відповідає той самий голос. А ззаду: – Ач, ластиться, щоб більше злупити.

– Ну й добре йде робота? – питаю.

– А нічого. Ледве-ледве по світі ходимо.

– Тож чого так? – не цілком вгадую дядькову думку.

– Від вашого темпу^[32]. Вам там у місті видно кров грає шмалко, вам не сидиться, летите, а ми ледве ноги волочимо. Ваш темп боком нам вилазить. Це ж лиш другий рік, а що то буде в кінці п'ятилітки?..

– Ви, дядьку, щось невеселе сьогодні зїли, – іронізую над дядьковою мовою.

– Скоро й смутного не буде: все на соціялізм піде. Хіба за вами, чорти рогаті, щось зїси. Життя не стало. У вас у вухах трахкає індустріялізація, вирує жир, а ми сліпнем від нужди...

Зговоритись з дядьком «по-доброму» не можна було. Заходжу до сільради:

– Председатель, негайно сход, – наказую.

– В якій справі? Позавчора був сход, – невдоволено дивиться на мене голова.

– Привіз гостинця. Прочитайте. – І виклав обіжника: на Косарівку накладено 4000 пудів хлібозаготівки.

Голова пробіг очима й за голову вхопився.

– Чи показалися?! Що вони роблять? Це ж страшно... Тиждень тому витаскав 1500 пудів обкладання, позавчора одержав приписа на 3000 пудів контракції, ось лежить на 5000 облігацій... Ну, посудіть самі, ви чоловік, здається, з наших, чи можуть сільські злидні таке витримати? Звідкіль його брати? Ні... Не хочу головувати. Не можу бути здирщиком. Кінець, – і з серцем стукнув об стіл.

– Не хвилюйтесь, товаришу, й скликайте сход, – не хотів я піддаватись його настрою.

– Ну да, вам байдуже, ви своє знаєте. Один виставив цифру, другий приїхав, намолов, налякав, забив баки, проголосував та й поїхав. А тут переноси всі прокльони, гавкай собакою, стягай останнє ряденце, а виконай, хоч лопни. Добре вам казати. Побули б ви хоч тиждень у моїй шкурі... Це пекло, а не головування тепер. Що божий день, то смикають. Та ще як? За горло душать. Ну, де ж його стільки брати?!

– Слухайте, друже, – взяв лагідно його за плече. – Я все добре розумію, але вже пізній час. Потім поговорим, а зараз скликайте сход.

– Що ж? Я скличу, але навряд щось вийде...

Голова не помилився. Сход так-сяк стягнули десь коло 11 години вечора. Сам голова бігав з палицею попід хати та «штрафом» лякав. Прийшов кожен з лайкою, лютий за дванадцятьох чортів: Тут удосвіта до роботи, аж мамочко, а його – сукиного сина зі сходом судомить.

Пізно почали. Не скінчив я своєї короткої розмови, ледве вимовив тихо я й м'яко цифру 4000, як заля заревла в сто голосів.

– Що за здирство, за грабіж?!

– Доки це буде?

– Що воно, по десять разів у нас родить?

– Який чорт не приїде, та й дай і дай...

– Душіть нас зразу, коли пішло на те.

– Ведіть усіх до ГПУ, куди дванадцятьох позавчора забрали, однаково життя нема.

– Але чи бачив світ коли таке?

– Не дамо, ні фунта не дамо, годі. Скільки не дай – все мало. Нехай з нас шкуру луплять, все одно пропадати.

– Товариші селяни, – намагався я втихомирити. – Ви ж знаєте, в якому стані республіка. Нам треба забезпечити робітничі райони...

– А моя сім'я що буде їсти? І так звели на свинячий пайок: 18 пудів зерна на душу річно.

– Чи ж знаєте ви, що в мене й до Різдва хліба не стане, а мені 60 пудів контактації треба здати? Чим я сім'ю прогодую? Ви мені дасте з міста?

– Еге, спосудишся в них. Деруть з нас тисячами, а як позичати прийдеться, то по 10 фунтів дають на двір...

І гули, кричали без упину. Марна справа була закликати до порядку. Ніяка, мабуть, сила не змогла б їх вгамувати. Стали розходитись. Я захвилювався. Провал сходу – ганебна річ для уповноваженого: скажуть – «белоручка», кваша, а не робітник.

Рятуючи прикрий стан, я запропонував резолюцію, підказану головою сільради: зважаючи на те, що в селі недород і злидні – просити РВК та ОВК, щоб зняли з села цю суму хлібозаготівки, а вивезе добровільно хто скільки зможе.

Село вислухало й прийняло одноголосно. Та не прийняв ні РВК, ні ОВК. Ще протокол не дійшов до ОВК, як мене враз з уповноваженого зняли й багатозначно погрозили, мовляв, аж тепер ясно, хто я такий.

Не розумів я їхньої погрози. Мене більше займало становище села.

– Ти знаєш, які жахи чиняться на селі? – явився я з району перед завідувачем школи.

– Що робиться, то видно. А от ми то нічого й не думаємо.

І сповістив, що приїжджав з Київа один добродій, питав дуже про мене; прізвища не сказав, мовляв, я догадуюсь, і просив, щоб, як повернусь, негайно скочив до нього в Київ у дуже важливій справі.

Узяв я відпустку на три дні й гайда до Київа. Зайшов до Лемішенка – не він. Хто ж би це? Степаненко? Вовківський? Забіг до першого – не був у мене. Відпитав квартиру другого – нема вдома; жінка (незнайома мені) зустріла злякано; тільки й добився, що чоловік виїхав давно і не відомо, коли буде. Почекав два дні й ні з чим назад, бо в школі праця.

А в місті вже накльовувалось. Ясенюк їздив до Одеси й привіз інструкцію про СВУ. Я встиг на перше засідання; було всіх 7 душ. Розглянули інструкцію, зібрались вдруге – намітили тактику й об'єкт діяльності та кого вербувати до організації. А втретє зібратися не довелось...

Події бігли швидким темпом. Село загомніло, заворушилось. Зачались підриви сходів, бунти на ярмарках, вбивства партійців, комнезамців, групові наскоки на агентів по дорогах; пішла голосна чутка про загін «Сивої Бороди». Виявлялися наявні симптоми контрнаступу з боку села.

Це передбачили прогнози-комуністи й запобігли стихійному вибухові. Вдарили на сполох. Закликали до «роботи» вірного свого пса-тілохранителя – ГПУ. Воно з хижою радістю розгорнуло сатанинську акцію.

Полетіли зграї круків-чекістів по районах. Почалась нечувана ще на селі й в історії ловля «контрреволюції». Десятки «злочинців» у кожному селі, хуторі. Переповнені арештарні в міліціях. Безперестанні денні й нічні валки пов'язаних, збитих «контрреволюціонерів» до Допрів, а там набиті всі казні, коридори, льохи... Розстріли, етапи, Сибір, Соловки...

Завмерло село, прибите страхіттями...

Торкнулось це й учительства та інтелігенції. І тут почалось виловлювання «бувших», «підозрілих», «непевних». Видно було, що

ГПУ добре знає «непевний елемент».

Що я в числі підозрілих – сумніву не було. Факти останніх тижнів це стверджували: комячейка зняла мою кандидатуру зі списку під час виборів до правління Робосу, скасувавши те, що пройшов я на виборах по всіх групових комітетах; не стояло чомусь моє прізвище в списку обраних на зборах вчителів міста 19 засідателів^[33] до народнього суду, не зважаючи на те, що по більшості голосів мені належало третє місце; завідуючий агітпропу партійного комітету демонстративно зняв мою кандидатуру, сказавши мені, «что это наше дело», коли Окружний з'їзд висунув мене до складу Ради т-ва «Геть неписьменність»; дивно стало, що мене – секретаря редакційної колегії стінної газети, найактивнішого дописувача враз виключили зі складу редколегії і не приймали моїх дописів...

Мене нервувало, обурювало це ігнорування, явний похід на мою особу.

Відомості про труси, арешти, поглядання на те, як щодня гнали до Допру цілі гурти по 40 – 80 душ селян, підозрілі зиркання на мене знайомих комуністів та «авторитетних» безпартійних – заповідали небезпеку. Завідувач 9-ї школи – партійний недвозначно натякнув про мене на педраді, що «цього загадкового активіста скоро розвінчають». Треба було сподіватися «гостей», чи тікати з міста.

Не почуваючись до жодного злочину проти громадянства, я навіть в думці не мав будь-яких репресій щодо моєї особи. Проте... гірко помилився.

Вночі на 31 жовтня я схопився від гучного стуку рушницею в двері. Інстинктивно відчув, що це ГПУ. Вибігла з другої кімнати перелякана дружина, хотіла щось ховати, але було ніколи та, власне, не було чого, хіба листи приятеля-засланця та пару книжок.

Переборов я в собі несвідомий страх і пішов відчиняти. Ввійшло мовчки двоє озброєних агентів – один рушницею, а другий револьвером – і подали мені наказ ГПУ на «обиск і арест».

Я навіть не здивувався, бо відомо було, що давно вже сидить у Допрі коло 30 вчителів.

Один з агентів пішов до спальні «порядкувати», розбудив дитину, що почала плакати, а другий став оглядати полицку з книжками.

– Пачему у вас всьо еті українські кнігі?!

– Мій фах українська мова, – відповів я.

Агент скривив губу і став зиркати на стіни, де висіли портрети українських письменників, малюнки національно-українського змісту.

– Да, відно сразу, что вы служілі у Петлюри.

– А може помиляєтесь, – відказую.

– Ну, ето ми увідім! – процідив чекіст і став швидко переглядати та відкидати вбік книжки, перекинув постіль, перерив у шафі, став глядіти за портретами; одного з них скинув і розбив досить цінну скляну оправу.

По двох годинах «роботи» в квартирі став рейвах цілковитий. Жадібним «ловцям» нічого особливого не вдалось «сцапать». Написали акт, забрали скриньку з паперами, 200 карб. грошей, кілька книжок і наказали мені йти з ними.

Вийшов я спокійний. Хотів заговорити, але агенти йшли понуро мовчки.

Коло 4 години вартовий ГПУ провів мене до арештантської казні. Надзвичайно підбадьорився я, побачивши перед собою зігнуту на стільці постать засмученого завідувача школи Гавриленка.

Він теж зрадів. Стали розгадувати, що воно означає, і очікували ще когось з нашого кола, але їх приводили на другий, третій дні.

Наше товариство в низенькій кімнатці складалося з 21 душ: 8 «шкідників» з фінансового відділу, що своїм «антиклясовим» правуванням підірвали бюджет округи (попросту сказавши, невміло крали); 9 селян з Кальниболота, що відмовилися взяти податкові листи, бо таких сум, які їм назначено, виплатити була несила; нас два інтелігенти, хлопчак Мефодь, якого ГПУ другий тиждень маринує – водить то до Допру, то назад і намагається, щоб хлопчина

признався, хто наносив цегли на залізничний тор, спричинивши ушкодження вантажного поїзду, та один непевний тип, що ніяк не міг найти собі місця і ввесь час товкся по ногах дядьків та прищурював вуха до нашої розмови.

Ми помітили це й замовкли. Кілька разів він підлещувався до нас різними фразами обурення проти влади, комуністів, а ми не обзивались.

Що це був «камерний шпиг» – не було сумніву, бо, хоч як він заховував свій природний акцент, ми пізнали в ньому жидка – відомий нам факт, що ГПУ тримає в своєму штаті^[34] кілька кваліфікованих «політработників», що з першої ночі арешту оплутують арештованих новиків.

Час проходив нудно. Найбільше псувала настрої духота та сморід у кімнатці, бо вона була не на 21-го, а хіба на 6 – 8 мешканців. З єдиного маленького віконця, з якого мусило б доходити свіже повітря, раз по раз подувало новою спертою хвилиною смороду від сусіднього в двох кроках відхідника.

Вже давно розвиднілось, а до нас ніхто не обзивається.

Я притулився на краєчку двох дощок (щоб не спати), бо моя черга була посидіти, і хотів читати книжку Л. Українки «В Катакомбах», яку взяв із собою з дому.

Один з фінвідділівців, прочитавши заголовок, порадив мені в стінах ГПУ не показувати такої книжки, бо зароблю нову статтю до обвинувачення. Я зразу здивувався, але потім справді повірив.

Ліниво тягнулися години, втомлялись ми в чеканню.

Тільки десь коло першої години забряжчали ключі і викликали, тільки не нас, а «Гаркушенка», – підозрілого жидка.

Ще за годину відчинили двері й подали «обід» – піввідра гарячої брудної юшки. Не потягнулися ми до обіду, хоч як селяни дружним хлептанням заохочували нас.

Під вечір нам двом та селянам веліли «пріготівіться». Вразило дуже, як ми, вийшовши з темних стін ГПУ, опинилися на вулиці, оточені вершниками. Мій товариш аж поточився назад, коли

заблищало 8 шабель і залунало: «при п'єрвой попитке... рублю на месте».

З наказом «не разгаварівать, не оглядиватся, не атставать» ми, що є духу, поплелись вулицею, збиті в купу, тулячись, як вівці, один до одного, боячись, щоб кінь ноги не покалічив. Соромно було йти містом, минаючи людей, знайомих, з якими ще вчора був рівний, чесний.

Забилось серце соромом, коли на головній вулиці нас пізнав гурт наших учнів. Сердешні діти вжахнулись, а Васько Шульга, цей милий школярик з V класу, аж похилився на бар'єру, побачивши своїх вихователів під голими шаблями.

Всі юрбою побігли за нами, збираючи дорогою товаришів та наших знайомих. Охорона мусіла припинити ходу та розігнати юрбу. Незабаром перед нами розчинилася висока брама, й війнуло незнаним ще повітрям «саветскаво ісправдома»^[35].

Нас упхали до канцелярії. Маленька кімнатка ледве витримувала натовп. В ній ми вже застали людей 40 «арештантів». Три писарі ледве встигали реєструвати. В новій атмосфері Гавриленко підупав духом, ледве стояв на ногах. Мені теж було не солодко, але намагався бути бадьорий.

Неприємно стало, коли проти себе пізнав односельця Петра Ярового, працюючого господаря й батька великої сім'ї.

«Скандал, – гадав, – передасть в село, і всі знатимуть, що я злочинець, арештант».

Почав тиснутись в другий бік, але куди там: довкола мене десятки знайомих людей, бо етап весь з нашого району.

За віщо ж забрали цих людей? Це ж найкращі й найчесніші в селі й околицях господарі-селяни, нездатні на ніякий злочин, лихе діло. Хіба за те, що вміли, не покладаючи рук, працювати, збили господарствечко, себе й державу підтримували? Невже за це радвлда робить їх злочинцями, жене їх, як худобу, до в'язниці на знущання агентів ГПУ?

Жалко й боляче стало. Забув про себе, думав про долю нашого нещасного нелюдськи експлуатованого селянина...

Підійшла до мене черга. Зареєструвавши, почали розводити. Даремно просились помістити в одній камері: нас роз'єднали й не дозволяли більше бачитись.

Попав до 8-ї камери. Зачинились за мною тяжкі двері, й обдало спертою ще важкою задухою. 43 зацікавлених очей засипали питаннями – хто, відкіль, за віщо?

Вперше я у в'язниці, тому зразу побоювався, чи не почнуть співмешканці мої «випробовувати» мене. А методи випробування радянської в'язниці відомі: не одного бідолашу виносили напівмертвого з камери.

На моє щастя, не було експериментів, бо в камері переважно селянський елемент. До мене обізвались зразу два знайомі: Шелестенко Гриць з Кочубіївки – відомий аматор театру в околиці та Задорожний Микита зі станції Гайворон – майстер з депа.

Хто ж останні мої нещасливці?! Якого вони стану, моральности?!

Це селюки, це найкращий елемент села, що стояв на чолі громадських справ, на сторожі святіших проявів його побуту; це ті, що від них навчається молоде покоління любити працю й чорнозем.

Чого ж це вони опинились тут? За які гріхи набили їх, як оселедців, в оцих брудних, тісних казнях? Що винен, наприклад, отой чорнявий літній чоловігач Василь Гриценко – шановний у всього села й околиці та незмінний кілька років староста церковний в Русалівці? За що забрали оцього ще вчора вірного служачу в сільраді («громадський уряд») – Павла Грабовецького? Хіба за те, що його – письменного й розумного – колись поставили на «прапорщика»? На який злочин здатний отой бідолашний сивий священик з Крижополя та всі останні мої товариші?!

Що далі оглядав я камеру, то більше гнітилося, запікалось люттю серце.

Який закон людського правування може зробити злочинцями цю масу найчесніших трударів чорнозему, що, крім праці, нічого не

знають, нікому не шкодять?!

Це похід на село, на зразкового господаря, носія найкращих традицій села. Во ім'я блудних, фатальних мрій постановили зруйнувати село, знищити його кращих людей, розбити тисячі семейств, осиротити мільйони дітей...

Чи ж може стерпіти це сучасна цивілізація, чи ж гармонізує це з гаслом чоловіколюбства велемовних комуністів?..

IV В РАДЯНСЬКІЙ В'ЯЗНИЦІ

Ставши неждано-негадано арештантом, я не міг збагнути – за що саме мене сюди запроторили.

Повільною ходою потекли сірі допрівські будні.

Відчинилась нова, незнана досі, сторона комуністичного правування – галузь адміністративно-правних чинностей. Вона мусіла б найточніше виявити справедливість, гуманність і братолюбство пролетарського суду та «ісправітельнаво дому» (дому поправи), як вони цинічно зуть свій клясично-арештантський дім.

Але там, замість бодай наймізерніших поправних ознак, в кожній дії, на кожному кроці, у всьому допрівському побуті бачив я звірячу поведінку, виключно грубу, дику розправу чекістської сваволі.

Специфічна атмосфера всіх чинників допрівського буття з першої хвилини деморалізує людину; вона всім єством відчуває, що попала в жорстокий світ, де кожний прояв життя ганьбить людські почуття, гнобить морально, нищить фізично.

В'язні перебувають в нелюдських житлових умовах. У малесенькій камерці з кубатурою для 8 – 10 чоловік нас сиділо 42 чоловіки, а найменше бувало 36. 16 душ «стосувалось» на нарах так, що повертатись ніде, всі лежать бочком; 10 душ мостились під нарами в темноті та бруді, а останні спали стоячи десь під стінами, бо навіть сісти ніде. За місця спати та вдень постояти коло єдиного маленького віконця відбувалися щовечірні бої.

Повітря завжди сперто-смердюче, а коло дверей, де стоїть «параша», встояти неможливо. «Параша» радянської в'язниці заслужила великої слави: найтяжча кара винуватця – винести «парашу», або спати коло неї; незвична людина може очманіти від «пахощів», бо «параша» дерев'яна, ніколи не мита, не дезинфекціонована, стоїть доки зовсім не розсипеться, а що тече й пускає по камері струмки поганої течі, – то у нас звичайна річ.

У камерній брудоті воші та блощиці плодяться неймовірно. Боротьба з ними – марна справа, бо адміністрація вважала це за «мелоч» (дрібницю), а самі в'язні нічого не могли вдіяти, хоч і призначали масові «ударники» для боротьби з «контрреволюцією»: раз на день організовано всією камерою скидаємо білизну, винищуємо «дезертирів», а тоді давай в щілинах, дошках, торбах та на підлозі шукати «нальотчиків». Шукаємо довго, вперто, випікаємо вогнем діри, аж, дивись, вночі вони знову вільно розгулюють. Часто доводиться серед ночі йти на них в «конратаку». Проте, другого дня кожний знаходить в білизні десятками новонароджених «контрреволюціонерів».

Засобом боротьби з вошами в Допрі є парня. Труднувато до неї потрапити; за 2 і пів місяців, після півторамісячних обіцянок, що «завтра пайдьот 8-я в баню», мені пощастило раз у ній бути.

Ця важлива установа окружного Допру є невеличка частина конюшні (не більше на пару коней), де замурували казан і гріють воду.

Які там ще особливості, роздивитись не встиг, бо нас 41 чоловік мусіло помитись за 15 хвилин. Я трохи затримався: побоявся роздягатись у прихожій (в конюшні, а було в грудні), тому не вилив ще на себе й коряка води, як «банщик» настирливо став виганяти, бо 9-та камера йде. Мусів у «прихожій» одягатись і, звичайно, застудився та бухикав тижнів два. Бухикав, правда, не я один.

День допрівський має такий порядок: о 2-й або о 4-й годині ранку «підйом» та «оправка», о 6-й ранку та вечора «проверки», о 12-й або 4-й обід і десь в цих годинах знов «оправка» й прогулька, о 8-й вечора «отбой», інакше – ляж і не ворущся, а як більшості лягти нема де, то прилипни до стіни, щоб і духу твого не було чути, бо ходить в коридорі надзорець.

Весь порядок денний проходить одноманітно. Під час устанання надзиратель зо всієї сили б'є кулаками в двері, і не один незвичний схоплюється переляканий.

До «потребника» – проходить по экс-американському: за 10 хвилин пропускають 40 – 50 чоловік. Оправляти^[36] вдень не допускають.

На коридорах ставлять завсіди патентованих злочинців – нальотчиків-горлохватів. У їхній поведінці зайве говорити про якусь людяність: на потіху собі він вас у потребнику в багно втрутить, чи шпурне в бік на дверях, може весь день морити водою, чи півдня тримати жінку з передачею на морозі, чи щось інше. Як хочете заслужити у нього ласки – купіть його: давайте йому щодня цигарок, цукру, «жиров» чи кілька монет до крамнички. Коли ж сьогодні дав, а завтра відмовив – матимешся від нього. Він і передачу вашу з’їсть, і листа ніякого не побачите, і випорожнитись спокійно не дасть, і відро з «параші» ненароком на вас вилє. Жалітись на нього, як і взагалі на адміністрацію – напитаєш лиха, бо адміністрація своїх підтримує.

Провірка проходить ретельно два рази на день (в цьому одному точности дотримується Допр): щоранку й вечора камерний староста муштрує нас у два ряди, а це річ нелегка, бо в короткій камерці втулити 20 чоловік по два труднуvато; бряжчать ключі, входить мовчазна й сувора процесія з 4 – 5 душ допрівського начальства, цокають залізним молоточком ґрати, чи не перепиляв хто, всі чотири перечислюють нас, дижурний питає, чи нема заяв (а вони бувають рідко, бо кому охота до «лямпочки» писати), часто вилає камеру за якусь дрібницю, і двері замикаються.

Не раз дивуємось, шо воно цокає, числить щодня. Ото якийсь дурень гадає, шо з цих лабетів можна смикнути? Чортового батька з Допру вислизнеш: вміють охороняти твою душу.

Весело проходить в камерах обід. Снідання та вечеря завсігди однакові: гаряча вода.

Обід зазнає гострої критики кожного дня; найрозповсюдженіші характеристики окремих «меню» такі: від кулешу найгоłodніша собака в безвість забігла б, не їла б; у борщі можна себе не гірше, як в дзеркалі, побачити, чи вимитись (це до речі, бо в Допрі дуже часто

бракує води чи напитись, чи вмитись); поділити всім кашу (бачок на 43 чол.) можна хіба лише за допомогою аптекарської ваги.

Ці характеристики в поширеному змісті ми подали до допрівської стінної газети, але адміністрація їх не пропустила.

Не бачив і не вірю, щоб в'язень бодай місяць прожив на цих харчах; арештовані – недалекі здебільшого мешканці, мають харчі з дому і «дякують». Хто ж не має «передачі», той призначений на цілковиту голоднечу; мусить жебрати, а як не змилюються, то красти.

Не дивно, що крадіжки в Допрі розвинуті страшенно. Камера – найкраща школа спритно витягнути в сусіда з кишені, вночі тихо залізти до чужої торби, підглянути, де що лакове й недобре лежить, «цапнути» його й уміло сховати.

Не раз камера ахкає: пропали калачі, 3 фунти сала, гроші витягнули. Питають, думають, пригадують, хто коли чуже їв, де міг сховати гроші. Обирається комісія. Перевертають все в камері, трусять, обшукують до рубця, до ниточки кожного, речі, нари, діри – нема...

Тільки за деякий час дізнаються, що один у крамничці «п'ятьорку» розміняв, а другому коридорний кожної «оправки» шматок сала з хлібом дає.

Прохід важливий тим, що часто ждемо на нього цілий день і все «сейчас», «сейчас». Кожний рветься хоч тих 10 хвилин побути на повітрі та відсахнутися від камерного чаду; цікаво також дізнатись, чи є нові покійники в камері «смертників»; дехто сподівається «по блату» дістати чи передати якусь новину своєму землякові, спільникові по справі.

Ведуть на прохід строго, вимуштрувавши в дверях по два: на коридорі – числять, спускаємось по сходах на нижчий поверх – числять, проходимо коридором – числять, біля надвірних дверей – числять, вводять в огорожену дротом серед двору кошару і замикають – числять. Така сама процедура, як вертаємось до камери.

Ходимо в кошарі по два, як парні бички, збиватися до купи не вільно; не можна також задивлятися у вікна камер, а тим більше, щось показати, поздоровкатись з товаришем своїм. Не встигнеш головою кивнути, чи носа висякати, як надвірний надзорець Федорів уже біжить з «сальним»^[37] матюком і тягне до «подвалу».

З одного боку прохід освіжує, а з другого ще більше деморалізує, бо тут на тебе дивляться пильно з обох «вишок» вартівники з багнетами, тут гарно лунає матюк, часто перед очима проводять зв'язаних заарештованих, повертаються розчервонілі й заплакані з допиту, тут під голими шаблями ведуть смертників на побачення, словом, багатенько картин допрівської дійсності...

Жахи допрівські доповнює адміністрація. Майже весь склад її – це колишні, чи сьогоднішні чекісти. Сам зовнішній вигляд цієї касти людей в совдепії діє на нерви людини: хижий, пронизливий погляд чекіста пантеличить селянина.

Здебільшого в'язні не звертаються до адміністрації, бо, крім прокльону, нічого позитивного не дістанеш.

Треба підкреслити, що проклин у мурах Допру кришталево-клясичний. З уст строгого начальства, від начальника Допру до ворітного сторожа, виходять найновіші, найогидливіші фрази матерщини; звідсіль запозичає неологізми в'язень, їх підхоплює вулиця; цими новотворами збільшує свій лексикон радянська «блатва»^[38].

Від прокльону недалеко до штовхана, каменем у вікно та вистрілу. Штовхають всі і всюди; каменем «оперує» часто «конвой» з подвір'я в'язниці.

Заглянути у вікно, хапнути раз-два свіженького повітря – здається, злочин невеликий, а радянська пильність карає за це цеглиною по зубах; гарячіші вартівники вживають навіть зброї.

У 10-й камері в'язень виглядав своєї жінки (наші вікна на вулицю виходять – як туди не заглядати). Вартівник підмітив, послав матюк, другий, а разом з третім натиснув курок.

Бризнула шибка, і селянин Кожухівський брикнув на нари, а його сусід, вхопившись за око, благим матом став кричати «ой, ой гвалт, очі», – попав в око шмат скла.

Всі в камері поприсідали.

Вартівник, щоб замазати вчинок, наробив галасу: викликав дижурного по Допру і, видно, «поінформував», як було.

За кілька хвилин дижурний прилетів до камери ч. 10, насів на старосту, забрав його до підвалу, а кількох, що осмілились обізватись, кинув до «карантину».

У «карантині» сидить самий злодійсько-розбійницький елемент. Не доведи, Господи, попасти туди чесній людині – замучать. Коли начальство на когось завізьметься – кидає в ці камери (їх на Допр 2 – 3).

Пускаючи в'язня, надзорець моргає «закапйорщикам» і промовляє: «Вот вам свеженькій пасажір».

Ще не встигає надзорець дверей замкнути, як закапйорщики кидаються на «свеженького» з найвигадливішими вправами фізичного знущання: і в опуки ним грають, підкидаючи до стелі, і в обійми беруть, що кості тріщать, і жука підпускають, і на ровері вчать їздити, і плуга вчать по-дідівськи закидати.

Надзорець стоїть спокійно під дверима.

Аж як ця жертва охрипне від крику й болю вигадливих штукарів – відмикає двері й питає:

– Что тут за шум? Опять упражняетесь? Патіше, черті, – і зачинить двері.

Експерименти тривають далі.

Єдиний рятунок – викупитись, як є солідний гріш, одежа, або щось коштовне. Коли ж цього нема – доводиться кричати, як силу маєте ще.

Знову приходить надзорець, трохи розгніваний. Організовані штукарі враз роблять з цього напівзомлілого бідолахи буяна, що всіх б'є, знущається. За це йому нова кара – підвал, а як звідтіль вийдеш

через день-два, то напевно треба до лікарні.

Лікарня в Допрі є, тільки далека до неї дорога: 8 ліжок на 1000 душ в'язнів пересічно.

Лікар-жид Сиркіс у лікуванні веде строго витриману лінію. Найперше слово до хворого в'язня: «по какой статье заключон?» (за що заарештований).

Залежно від статті він ставить діагнозу хвороби. Як ви за контрреволюцію сидите, він авторитетно заявляє, що «нічево у вас нет, симуліруєте!» Казнокрадів, тих, що «лінію перекрутили», чи якось «випадково» забили людину, він вислухає уважніше й обіцяє взяти до «околодку».

Попастися туди не легко: цілковито немощну, безпомічну людину обіцяють забрати довго, а звідтіль вертають скоро – або мертвого на кладовище, або «вилікованого» знов до камери; ріжниця тільки та, що до лікарні клієнта несуть вчотирьох, а звідтіль ведуть удвох.

Обходячи камери (раз на місяць), лікар більше цікавиться випитами, хто за що сидить, ніж що в кого болить.

Клясовість дотримують усюди. В'язнів строго поділяють на кримінальних і політичних; до кожної групи адміністрація ставиться інакше. Кримінальники більші прогульки мають, кримінальникам повніші бачки каші, кримінальник скоріше побачення дістане, дають навіть «лічне», а політичний хай попочекає.

Правда, воно мука одна, а не побачення: в «свідалке»^[39] арештант стоїть на стільчику за одною грубою стіною, жінка за другою, а збоку вартівник. Не встигне жінка заспокоїтись від хвилювання, поки втре сльози, щоб щось сказати, а тебе вже тягне надзорець до камери; дають 4 – 5 хвилин, і поцілуватися не можна, бо стіна груба.

Політичному навіть на таке побачення доводиться чекати два місяці, аж поки «слідствіє» скінчиться. За цей час жінка мусить походити за дозволом і до слідчого, і до прокуратора, і до нарсуду, і до старшого, і до меншого, та по кілька раз, бо часто кажуть, «прідьоте завтра – січас некагда».

Мені, власне, моїй дружині за допомогою знайомих з ГПУ, вдалося дістати особисте побачення на 10 хвилин. Заздрила вся камера, пророкували, що справа моя йде добре, і скоро мене випустять. Мене самого спантеличило це «лічноє»; я сподівався або звільнення, або розстрілу.

Була спроба нас просвіщати, «ісправлять». Збирали по камерах гроші на газети, записували в політичний гурток, але культроботи розгорнути не вдалося, бо забрали під арештарню клуб: не можна було вмістити в камерах всієї «контрреволюції». Приходив тільки один раз на тиждень хтось з адміністрації й читав та пояснював у комуністичному дусі газети, куплені за наші гроші.

На Україні ніколи ще не було стільки арештів та «злочинців», як 1929 року.

Не дивно, коли б ми мали новий приплив визвольних змагань, вибух повстань. Але ж 29-й рік особливими вибухами селянського гніву не виявився, злочинний елемент знищили ще 20 – 22 роками. Де взялися злочинці та ще й у кожному селі?!

Оглянувши бодай одну камеру (не карантин), очевидним стає, хто ці арештанти, що зробило їх злочинцями. П'ятилітка й колективізація закинула за ґрати тисячі безневинних, найчесніших селян.

Радянський уряд знав, що без заколоту насильно реформувати село не вдасться. Щоб попередити неминучі протести й повстання, вирішили «вдарити» по селу: забрати з кожного села кілька найповажніших господарів, щоб їх ув'язненням настрашити всіх.

Про людське око треба було закинути їм якесь обвинувачення. Отож і почалась «вербовка»^[40] та «пришивання» статті (вишукування параграфів).

Найпоширеніші статті-провини були: агітація, організація груп, терористичні акти, змови на вбивство радянських робітників і т. ін.

«Пришити» статтю людині – це, як плюнути, в Радянському Союзі. Вас зроблять агітатором, коли ви проговорилися не в такт перед головою сільради; «викриють» організацію з того лише, що один

колись десь говорив-хвалився сусідові, сусід секретно сказав кумові, а той поділився з зятем; підставлять легенько за терористичний акт якусь ще 17 – 19 року вуличню парубоцьку бійку, коли постраждавший тоді – сьогодні є якась «голова» чи «секретар»; беруть за провину ще 1918 року, хоч радянський суд, згідно декрету, мусів би по 10 роках злочинства милувати; садять за участь у повстанні 1919 року (а за це слід добру половину населення притягнути); обвинувачують за те, що не пішов до колективу; хапають таких, хто не може виплатити всього податку.

Нарешті, коли ГПУ не має в селі готових «кандидатів», то роблять так: приїжджає агент на село й отверто каже:

– Нужно забрать у вас 5 челавек. Назвіте кандидатури найбільє вредних кулачков.

Актив радий до послуг: у нього тих «вредних» більше, як півсела.

Попадали в «кандидати», звичайні, ті, хто не мовчав всевладному начальству та розкривав темні діла-злочинства свавільної сільської комунарії.

Було багато куріозів з цими «контрреволюціонерами» та «агітаторами». Буквально темна особа, слова «агітація» не може вимовити, а його взяли за «гитацію» серед селянства.

Одного «політичного» чекіст згарячу спитав:

– С какім отрядом ти нальот делал на станцію Крижополь у 19 гаду?

– Ёй-бо, ні в якому отряді я не був, – побожився переляканий парубок.

– А где же ти бил тагда? – допитувався чекіст.

– От не знаю, чи ягнята, чи ще гуси я пас тоді. Спитайтесь мами, – вони добре пам'ятають, коли ми продали гуси та купили вівці.

Не один обвинувачений розводив руками та обливався сльозами, коли йому прочитували, за що його «притягають до пролетарського суду». Пригадую, «контрреволюціонера» Чернієнка Микиту з Шипилівки. Неписьменний селяк, що весь свій вік з роботи, поля, гною не вилазив; до революції наймит в економії, а після революції,

діставши 4 десятини землі, невсипущий господар доробився до «куркуля»; обклали його, як експертника, податком, виплатити не було чим, і посадили. Страждав, мордувався сердега, цілими ночами плакав, а після «слідства» вернувся цілком прибитий. Збожеволів бідолашний. Забрали його до лікарні, а через тиждень вивезли до «Одеси» (значить – помер).

Чиста комедія виходила, коли притягали до відповідальности «групи»: часто учасники цих груп і незнайомі були один з одним.

Бідняк побив голову Комітету Взаємодопомоги, а «куркуль» винен тільки тому, що відбулось це на його подвір'ї. Зірвали селяни сход – винні куркулі, хоч на сход їм ходити заборонено. Бахнув хтось цеглиною уповноваженого з району – забрали 4 заможних. Не вдалась на селі кампанія – винні куркулі, або різні «бувші люди» та «непевні».

Яке обвинувачення, такий і суд. Більшовики й тут виявили «новаторства». 90 % справ вело ГПУ через свій апарат, оминаючи зовсім судові установи.

Чекістські слідчі методи давно загальновідомі, але підчас останньої «колективізаційної кампанії» вони озвірили до решти.

Кожний слідчий мав 100 – 300 справ. Будучи «страшно перегружон» (про це скаржиться на кожному кроці всякий «атветственный»), він вирішував долю арештованого незвичайно скоро: за 5 хвилин розмови з людиною, що на питання слова зі страху не може промовити, не кажучи вже про ширшу думку на свій захист, – «слідчий» з найспокійнішим сумлінням занотував у висновках 3 – 5 років Соловок.

Здебільшого слідство велося так: арештований сидів місяць-два, не знаючи, чого з нього хочуть. За цей час витягнуть його раз на встановлення його здоров'я (чи може він витримати північний клімат бодай місяць), другий раз на те, щоб сфотографувати, і знов сидить – мучиться.

Враз пізнього вечора, чи вночі викликають його «до канцелярії». Це слово, та ще в такий час, не одного приголомшує. Було багато

випадків, що з тієї «канцелярії» люди більше не вертались. А «крівавої осені» кожний найбезневинніший арештований міг усе припускати, та ще, не дай боже, як на подвір'я Допру заїде «чорний ворон» (авто).

Викликаний в'язень тоді не живе. Агроном Багачевський (Ольгопільського району), викликаний у такий час на допит, проходячи повз авто, зомлів і помер на місці від розриву серця.

На допиті запитують кілька моментів з автобіографії, хапають з неї найпідозріліші факти, і тут же, на ваших очах «опитний» слідчий «сочіняє» обвинувачення; кине вам кілька блудливих питань, підвищить тон, коли ви скажете «ні», «радить» признатись, бо «будет хуже, ібо ми знаєм все ваші тьомніє делішкі», відчитає грізно акт обвинувачення і «распішітєсь».

Обвинувачений відмовляється, не розуміючи, чого так скоро, заперечує абсолютно всі мотиви обвинувачення, наводить низку найочевидніше спростовуючих обвинувачення фактів, називає десятки живих свідків, хвилюється, плаче, не може збагнути, що за напасть, який це лиходій так немилосердно міг набрехати, благає назвати прізвища цих мерзотників, дати йому очну ставку...

Але слідчому нема коли. Він давно вже поклав до портфеля акт обвинувачення й наказує відвести в'язня.

Розгублений остаточно такими «слідствами», прибитий страхом за кінець справи, – бо «шиють» (обвинувачують) і агітацію, і організацію, і участь у вбивстві та інше – лементить сльозами благання, припадає до ніг чекіста, кричить всім єством своїм: «неправда, я нічого не винен...».

«Разберьом», – холодно кінчає чекіст і делікатно випихає в'язня в коридор, звідкіль його змученого вкрай відводять до камери.

Довго там відхлипує та умивається сльозами бідолашний, силячись збагнути, що за нещастя.

Єдина надія, що розберуть, але цей «разбор» кінчається на 95 % тим, що його за місяць-два викликають на етап.

Так було й зі мною. З першого дня арешту я очікував виклику і був певний, що доведу свою невинність, переконаю уважного й розсудливого слідчого, що тут якесь непорозуміння. Тому перші дні був спокійний.

Але проходив тиждень, минав другий, а мені нічого не кажуть. Спокій мій розвівався, а далі й терпцю не вистарчає.

Пишу заяву до ГПУ, до прокуратора, але мої співмешканці сміються: охота тобі до лямпочки звертатись; не варт папір псувати.

Проте, я подав-таки заяву. Очікування наслідків заяви обнадіяло мене, але даремно. Ні відповіді на заяву, ні визову.

Я остаточно зденервувався і впав духом, жахаючись, як і всі, «чорного ворона».

Аж за півтора місяця, о 11 годині вечора викликали мене, не сказавши навіть куди.

На дверях канцелярії чекав чекіст. Впустивши мене до кімнати, він сів за стіл і, постукуючи олівцем, довгенько оглядав мене, міняючи кілька разів вираз обличчя – то лагідний, то звірячо-суворий. Після гіпнотичного прийому пішла чекістсько-агітаційна частина. Агент хотів облегшити собі роботу: він (а я таки добре злякався) сподівався, що розкажу й за себе, і за моїх 4 співучасників.

Тому сказав мені комплімент, що я добрий учитель, висловив жаль, що я в такому стані, і запевнив, що (коли признаюсь), я ще можу бути корисний радянському суспільству, слід лише признатись «чистосердешно», бо це втрое зменшить кару.

Вислухавши «батьківський» вступ і заспокоївшись, я спитав, у чому мене обвинувачують.

– Разве ви не знаєте? – ніби справді здивувався чекіст.

Я запевнив, що нічого за собою не почуваю, і хочу почути від нього мотиви.

Очевидно, у нього не було жодних готових обвинувачень, бо зразу відчитати їх він мені не хотів, а став кидати окремі, нев'язні питання. За 5 – 8 хвилин «родився» акт обвинувачення.

З нього я зрозумів, що ніяких фактів моїх провин нема, що ГПУ «чуло дзвін, та не знає, де він». Я категорично відрубав, що весь акт є штучним підставленням фраз, щоб тільки скомпромітувати чи й знищити людину.

Слідчий образився й «порадив» мені бути «разсудітельнее в таком учрежденіи».

Я, будучи певний, що агент «бере на бас» і не знає про мої гріхи нічогісінько фактичного, ще раз підкреслив, що рішуче відкидаю всі факти й говорити про них нічого не буду. Навіть делікатно зауважив політичну несвідомість «товариша следователя», бо деякі з фактів обвинувачення (організація «Просвіти») треба віднести мені на плюс, хай товариш слідчий звіриться про це у старших.

Агент скипів, покрутив олівцем і буркнув: – «Ухадіте».

На дверях завернув, підніс папір і наказав підписатись.

Я попросив прочитати, а потім сказав, що такого протоколу не підпишу, бо не мої там слова.

Ще більше розлютувався чекіст, «згарячу» пророкував мені, що «такіх супчіков ми обуздаем, местечко для ніх тьоплое імеється».

Я бачив, що мій слідчий з тону слідчого спадає, й хотів іти.

Але він вхопився за револьвер, вернув мене і наказав підписати акт. Я погодився підписати лише з приміткою.

Слідчий відрубав, що «нікакiх примечаній здесь бить не может».

Коли ж я остаточно відмовився, хоч би й під загрозою револьвера, підписати без «примечаній», слідчий мусів прийняти.

Вийшов ошалілий. Раз – нервувала мене наглість слідчого, друге – неспокій, чим може кінчитись моя поведінка.

Поінформувавши товаришів, я став аналізувати мотиви обвинувачення. Пригадав усі слова-питання слідчого і ще раз та основно переконався, що правдивих відомостей про мене ГПУ не має. Акт обвинувачення налягав на гріхи останніх років, а їх я не почуваю. Це схвалило мою тактику.

Чекав тиждень – не викликають. Проходить другий – мені ні слова.

Знову підупав духом, став припускати, що більше не викличуть і посадять на «чорного ворона».

Кожний вечір проходив у хвилюванні; коли ж підбігав «ворон», у мене душі не було.

Аж третього тижня покликали мене і, на диво, вдень. Сподівався «кваліфікованішого» слідчого, а може, й самого Резунова. Цей кривавий чекіст вів лише такі справи, де, як не розстрілом, то 10 роками – менше не пахло.

Але мене чекав той самий агент Шнайдерман і мягко, не по-чекістському, став «радити», як людина «незаінтересована», викласти все, і, на його слова честі, через три дні я буду вдома.

Я попросив ще раз прочитати мені акт обвинувачення. Чекіст погодився, бо він у нього добре вже зредагований. Акт був змістовий, пам'ятаю всі факти:

«Я переконаний і загартований петлюрівець-самостійник і, не зважаючи на активну громадянську роботу, хитро-приховано веду розкладницьку, антирадянську роботу, використовуючи свою посаду як вчитель; маючи великий авторитет серед контрреволюційного петлюрівського вчительства, пропагую серед нього націоналістично-самостійницькі погляди та пророкую недалекий кінець радянської влади; використовуючи права працівника в Наросвіті, роз'їжджаю по районах і через учителів-петлюрівців та бувших старшин закладаю контрреволюційні-петлюрівські гуртки; в місті організував осередок «Спілки Визволення України»; викладаючи українську літературу в профшколі, прищиплюю учням націоналістично-самостійницькі тенденції; в часи громадянської війни був ярим агітатором проти більшовиків; 1918 року працював у воїнського (військового) начальника агітпропом, розповсюджував шовіністичну літературу, закладав «Просвіти», служив у петлюрівській армії сотником гайдамацьким, носив оселедця, пізніш брав участь у повстанських штабах Дерещука й Цвітковського, як організатор бандитських

загонів; будучи дезертиром, агітував проти мобілізації на війну з поляками; підтримував зв'язок з політичними злочинцями, допомагаючи їм матеріально...»

Агент скінчив і, солодко усміхаючись, пильно дивився мені в очі.

Я ще раз переконався, що головного в акті нема, і побадьорішав.

– А де ж факти? – запитав сміливо.

– Факти?! А то, что ви, с мандатом окрісполкома^[41], раз'єжая по сьолам, заігривалі на настроєніях крестьянства і падривалі хлебозаготовку – ето не факт? А то, что на собраніях виступалі протів комячейкі? А то, что... Да вообще фактов есьть много... Вот оні, – показав на грубу паку, – моє дело. Но я надеюсь, что в етот раз ви будете благоразумнее і чістосердечно прізнаєтесь у всьом...

Я ствердив, що признаватись не маю до чого, бо всі мотиви – наклеп.

Шнайдерман відхилив мої «предложенія»; проголосив ревний монольог: умовляв признатись, втричі легша кара, та настрашував про заслання і т. ін.

Коли він впивався фаховою красномовністю, у моїй пам'яті промайнув спогад: на кілька тижнів перед арештом підійшов до мене у клубі Гутенко й таємничо натякнув:

– Слухай, в повітрі неспокійно. Треба нам щось робити. Давай закладемо вчительський гурток із «своїх». Слід також нагадати за Мироновича і взагалі.

Я не стерпів такого нахабства й відрубав:

– Не крути дурня. На ніякі організації з провокатором я не пристаю.

Він вдав ображеного та обіцяв порухуватись.

Пригадав я також Дончукового «секретного листа», повного натяків, та в якому він пропонував заснувати на моїй квартирі, «центр-осередок» «справжніх українців» на «всякий можливий момент» і т. ін.

Ще тоді я запідозрів непевність його пропозиції. Чого, раптом, писати такі небезпечні речі та передавати їх через руки й очі

чекістської пошти (а вона у нас в одному будинкові з ГПУ), коли Дончук майже щотижня бував у місті і мав цілковиту змогу свою «ініціативу» передати мені на словах.

Зустрівши його після того листа, я вилаяв за необережність, але впевнитись у «нечистій ініціативі» не міг.

Лише пізніше, як за ним ми почали стежити й зустрічати частенько в дверях ГПУ, мої припущення стверджувались.

Коли ж його, звичайного рядового вчителя, призначили на інспектора при Наросвіті – всім стало ясно, що «висунути» його могло тільки ГПУ.

Я ще тоді став побоюватися.

Не було сумніву, що автори мотивів – Гутенко й Дончук – «штатні» провокатори серед учительства.

Я назвав їх прізвища. Слідчий спохватився, змінив тон і їдко проказав:

– Значіт, ви сознательно скриваєте свою віну? Странно. За вас ходатайствують авторитетніє ліца, прінімаєм во вніманіє вашу активную общественную работу, у ваших же інтересах возімся с вамі, хочем, чтобы ви сознались в своїх грехах перед обществом, а ви хітріте, хатіте нам замазать глаза? Харашо. Нам с вамі не о чом больше разгаварівать.

– Дозвольте, – обзиваюсь. – Я ж хочу вияснити, звідкіль виходять ті мої «гріхи». Запевняю вас, що то не мої гріхи, а Гутенкові й Дончукові, а може й ще чиїсь.

– Прі чом тут Гутенко, Данчук, – сердиться слідчий.

– Якраз вся суть в тих мерзотниках-провокаторах.

– А ви откуда знаєте, что оні провокатори?

– Не я один, а майже все вчительство про їхнє знайомство з ГПУ знає.

– Вот как! Даже за всех учітелєй распісиваетесь?!

– Не розписуюсь, а стверджую, що ви їм гроші платите!

– Что? Давольна. Слішком далеко заходіте... Ви свободни...

– То вже й кінець слідству? Ви ж, власне, по суті справи нічого не спитали й мені не дали змоги говорити. Я вимагаю вислух...

Але не договорив. Слідчий делікатно й потужно за комір провів мене в коридор, а там підхопив черговий вартівник.

Тим слідство закінчилось. Почалися знову муки очікування невідомого, острі до непритомности хвилювання від гуркотів «ворона», очікування видющої смерти, та щоденне благання у Бога живим вийти з цього пекла.

Здебільшого на допит брали раз на 5 – 10 хвилин. Слідчому головно ходило про «подпішісь».

Знав Допр багато випадків, що арештований підписується в кінці напівчистого аркуша протоколу, а на другому допиті йому вичитують такі страхіття, що вуха в'януть.

– Я цього не казав, я не... – з жахом заперечує в'язень.

– Пазвольте! – злорадно усміхається слідчий. – Ваші собствениіє слова. Ви подпісалісь...

– Та...

Даремні тут спростування – на протоколі дійсно є в'язнів підпис.

Характеристично, що ГПУ категорично, з правила, відкидає всяких свідків та «очні ставки».

– Ми знаєм, каво спросіть.

І здебільша, нікого зі свідків обвинуваченого не викликають.

Складніше ведеться слідство, коли судять групу, не знаючи, хто з них «найбільший контрреволюціонер». «Допитують» в першу чергу сільський актив, інакше кажучи, диктують і записують потрібні їм фрази, а ті підписуються. Далі йде облутування та бичування арештованих.

Разячі факти крутіїства та підлости знала наша камера. На допитах «радили» «признатись», водячи наганом попід ніс; прикладом у груди відбирали підписи, що він дійсно був у банді; обіцяли випустити, як видасть всіх учасників наскоку; садили в підвал, щоб «нагадав», «обдумався»; по декілька разів вночі брали

до «канцелярії», возили до ГПУ на чекістські «експерименти» слідчих метод.

Тут кидають в'язня до темної, як ніч, казні, яка одним духом своїм електризує жахами всі атоми людського тіла. За кілька хвилин приходить чекіст і, кремсаючи перед лицем в'язня курком нагана, «просить» розповісти, «всьо подрбно».

Коли арештовний вдається твердішою на нерви людиною, чекіст піднесено-впевненим голосом відрубує, що «жівим отсюда не випущу». В підтвердження своїх слів, та щоб в'язень «розв'язав язика», пускає в чорний морок кімнати кулю.

Мало хто з іспитуваних міг мовчати, чи «нічого не знати». Майже кожному доводилось признатися, як було про що, чи немилосердно брехати, роблячи з нікчемної мухи величезного слона...

– Вот відіте, – закінчував у темноті зраділий слідчий, – пойдьомте в комнату. Я же знал, что Кіріл Паламарчук, імея вiнтовку, собiрался убiть председателя КНС (комiтету незалежних селян) Шубенка.

– Вибачайте, товаришу слідчий, я троха не так казав. Голова Комнезаму Шубенко підійшов з рушницею до Кирилової хати й націлювався стріляти через вікно (вони посварилися за жінку), але надійшли хлопці (я тоді парубкував), і Шубенко скочив за тин...

– Как? апать врьош?!

– Та, Боже ж мій! Як же я могу брехати, коли воно іменно так було. Спитайте всіх хлопців...

– У, дурной, упрямий мужік. Пашол вон, – закінчує розлютований слідчий.

Але по трьох ночах катання на «чорному вороні» до ГПУ та з ГПУ мусів Ілько Жарук розписатися, що дійсно бачив, як «дядько Гарасим (з 13 камери заможний літній селянин, що ледве коли і в руках мав рушницю) ввечері відкопали в городі рушницю й принесли її до Кирила Паламарчука – мого сусіди, а цей пішов з нею на подвір'я Шубенка».

Обрадуваний слідчий похвалив Ілька за мужество й обіцяв пустити додому (про це він мені, як сусід по нарах, сам признався).

У кінці процесу цієї «групи» всі дивувались, що трьом дали «вишку» (кара на смерть – між ними й Паламарчук), останнім чотирьом від 8 до 10 років Соловок, а Ількові дали тільки 5 літ, хоч відомо було, що він перекинув у болото бричку з райжінорганізатором (уповноважену для роботи серед жінок).

Згадується в процесах частенько прокуратор «по надзору»^[42] за делами ГПУ. Йому треба оскаржити^[43], в разі неправдиво ведеться слідство, «вимагають» неправдивих доказів, не викликають «всіх» свідків і т. ін.

Але зло бере, сміхом і цинізмом тхне від всієї паперової тут ролі прокуратора. В слідчих операціях ГПУ він підслідним допомагає менше, як мертвому кадило. Єдине, що може він робити – дати відповідь, у якого слідчого ваша справа, але це й без його ласки кожному з нас відомо.

Коли «досвідченому» слідчому «пощастить» викрити хоч що-небудь певного з «ганебної діяльності» «терористичної» групи – затівають показовий суд. Виїзна сесія окружного суду (суддя – один із агентів ГПУ) виїжджає на район, куди перекидають етапом «куркульську свору», і розігрує показово-агітаційну інсценізацію.

Перед процесом слідчий приїжджає на село, «обробляє» до суду актив та відповідних свідків, висуває красномовного громадського обвинувача – й успіх інсценізації запевнений: намічений слідчим засуд проходить на 100 %.

Не доводиться особливо дивуватись, бо акт обвинувачення обіймає таку силу злочинств і так правдиво вони стверджуються визнанням один за одного самих обвинувачених, що на суді їм доводиться тільки очима кліпати, а аудиторія дивом дивується, що розкрили таких великих вбивців.

Безбожно брехливі «докази» «свідків» доповнюють зміст обвинувачення, а довга промова прокуратора (одного з битих на язик чекістів), начинена їдовитими вириганнями, довершує ефект суду над «куркульським кублом», трутнями працюючого люду,

гідрою контрреволюції на селі, павуками-експлуаторами, рицарями «темної ночі».

Суд іде на «совещаніє» (правдивіш, до одного з місцевого начальства смачно заїсти та солодко запити по великих державних трудах). Присуд його, що давно вже готовий лежить у одному з портфелів суддівських (слідчий складав його ще в день закінчення слідства), всім наперед відомий.

І зітхає придавлено аудиторія, плаче рясними сльозами рідня, догибають морально бідолашні «гідри» сільської контрреволюції.

Другого дня вправна червона преса дає цілу сторінку списаній, як під стенограф, статті: викрито й засуджено нову зграю хижаків-нальотчиків у Гайсинському районі, що банди закладали, нальоти організували, радянських робітників забивали, колективізацію підривали та селянство тероризували.

Читає ціла округа, не вірить таким страшним ділам, жахається таких засудів.

Село нишкне, загортається в шкаралущу мовчанки й тупо, без найменшого реагування, споглядає на роботу верховодів.

Часом показові суди не вдаються.

На одному процесі сталось «непорозуміння». Розповів нам так про нього в'язень Василь Короп – учасник-обвинувачений цього процесу:

Судили групу куркульських шкідників (Марківський район), що ніби-то вбивала сільських активістів.

Була неділя; зібралось сила народу.

Розпочав процес голова суду вступною промовою, в котрій пред'явив аудиторії «групу лицарів».

Чудні сьогодні радянські «лицарі», – коли б ви бачили: в засмарованих порваних кожухах, в облізлих від поту – клопоту шапках, з виснаженими від довголітньої праці та мук останніх місяців зарослими обличчями, з тупими від нестями й гіркою подиву та вродженої несвідомости видами – наші типові нещасні хлібороби, обездолені звірством Совдепії.

Промовець перечислив низку «крівавих вчинків» цих «лицарів» і закликав радянське суспільство мечем червоного суду викоринити вороже насіння. Після його немудрої поетичної промови секретар став монотонно читати акт обвинувачення.

Авдиторія, як губка воду, вбирала слова.

Секретар вичитував: Данило Волощук та Маркіян Загородній (останній не дочекав суду – помер у Допрі), озброєні куцаками (обрізаними крісами), засіли під хатою секретаря комсомолу Голубова і вночі на 18 серпня, як той вертався з хати-читальні, напали на нього. Від вистрілу з рушниці...

Останні слова перервала раптовим вибухом авдиторія:

– Брехня, брехня! – закричала, зірвавшись з місця, Волощукіна жінка і з піднесеними зціпленими кулаками побігла на сцену.

– Міліціонер, – почувся з президії, але той не обзивався.

Жінка вилетіла на сцену, підбігла до стола і, гремлячи по ньому обома руками, зі сльозами відчаю й благання верещала:

– Брехня! Ой, Божечку мій! Не вірте! Ой, Боже, – відсапувала раз по раз. – Не вірте. Він же тоді саме христини справляв, цілу ніч гостей частував. Ой, Боже ж мій! Людоньки добрі, сусідоньки мої милі! Скажіть же, не мовчіть. Ой, Боже ж мій, – залеметіла молодиця, припадаючи до суддів і не даючи голові «призвати до порядку».

У залі знялася шамотня, голоси щораз голосніші, сміливіші.

Десь узявся міліціонер, вхопив за рукав жінку і став тягти зі сцени. Вона вп'ялась обома руками за піфрак голови суду й несамовито верещала:

– Рятуйте! Він не винен! Божечку мій ласкавий! Рятуйте, люди...

Заля заворушилась окремими вигуками.

Церемонія процесу стала набирати вигляду вуличної сцени.

Враз ззаду залі піднявся селянин і твердим сміливим голосом заявив:

– Дозвольте слова!

Заля враз зааніміла в мовчанці. Голова й не помітив, що цим порушує порядок процесу, і механічно промовив:

– Прошу.

– Увечері, 17 серпня й до самісінького ранку я гуляв у Данила Волощука на христинах, а потім увесь день ми з ним возили снопи. Тому свідчу, що участі в раненні секретаря Голубова він не брав. Це ствердять куми, що були на христинах.

– Правда, суцця правда, стверджуємо, – обізвалось в залі кілька голосів.

– Крім того, ранено Голубова не 18, а 20 серпня.

Голова хмуро кинув погляд на слідчого; той муркнув, засовався в кріслі і заходився перегортати аркуші в теці.

Селянин продовжував:

– І ранив Голубова незаможник Архип Пелих за те, що Голубов дуже обидив його під час поділу грошей, які вони затаїли від самообкладання. Пелих сам мені за чаркою хвалився.

Заява викликала новий, ще густіший рух в аудиторії і, мов обухом по келепу, приголомшила президію суду. Вона баранячо-вовчими очима поглядала один на одного, а слідчий прийняв вигляд багрово-бурячковий.

На хвилину в залі стала гробова мовчанка.

Розчервонілий голова враз спохватився, шепнув щось на вухо засідателеві й промимрив: «В віду поступівших нових показаній сторон, виїздна сесія чрезвычайного акружного суда постановляє: суд отложіть для дополнітельного слідствія».

«Показовий» суд показав, лише не те, чого хотіла «чесна» президія суду, а щось інакше...

Найчастіше присуд під диктат слідчого друкується на машинці в ГПУ, прикладається фотокартка, і діло йде до Харкова, в «особое совещаніє прі ГПУ УССР» чи в «Тройку». Тройку організували восени 1929 року, коли «Особое совещаніє», завалене зливою справ, не встигало «судити».

З Харкова діло йде до Москви.

Як судять у Харкові, скільки справа маринується в Москві – Господь його святий знає, – це тайна велика, знаємо лише, що цілий місяць ніхто ні в чому не розписується, а то враз чоловік 50 – 80 сповіщають, що їх «дело» за Харковом.

Бували такі в'язні, що про Харків їм не згадували. Це неприємна ознака; тут пахне мандрівкою «чорним вороном» до славнозвісного ГПУ, а «візиту» особисту, туди роблять арештовані неспроста: 80 % заведених туди світу більше не побачать.

Дві речі в Допрі залишились в пам'яті на віки: «чорний ворон» та камера смертників. Ці два чинники – певне, єдині й виключні досягнення пролетарської диктатури та безумовно оригінальний витвір ГПУ.

Самий лише звук-гук «ворона» приводив у настирливість увесь Допр. Одні – менші «злочинці» з цікавістю й жалем-болем прислуховувались, визирали – куди їде, кого, кількох візьме. Другі – більші «контрреволюціонери» тупіли з тремтіння й жаху – «не я лі, Господи».

І напrawdę, трагічні щоденні явища. Десь під вечір з собачим гуком підлітає «ворон». Бряжчать ключі, відмикаються важкі двері і...
– Марченко! Собірайся.

Напівживий Марченко, що так сподівався виправдатись на допиті, бо його «обіцяли» викликати, німів остаточно.

Хтось за нього натякливо запитував:

– З речами?

– Ніт, не надо. А впрочем бері.

Загіпнотизована камера від дверей пересувається до вікна. Найменші ближче, найвищі далі, – щоб конвой не побачив та цеглиною не почастував, і щоб усім було видно, – повезуть, чи поведуть, зв'язаних густо, чи рідко і взагалі скільки відправлять «на лоно Авраамове».

З тим самим гуком пролітає «ворон», але побачити рідко коли вдається, бо лиш одно віконце ззаду, де сидить «конвоір».

Аж другого дня весь корпус таємничо-похоронним тоном передає з камери до камери, що вчора чотирьох взяли на шльопку (на розстріл).

Куди їх беруть, що з ними роблять, де дівають – таємниця гробова, недосяжна для нас. Догадувалися лише, а дехто з конспіративних товарисько-щирих визнань знайомих через інших «знайомих» (агентів ГПУ) розказує:

В одному з будинків ГПУ є камінний льох, де відбувається остання розправа над контрреволюцією. Є також стала посада ката, що виконує присуди смерти. Привезену жертву кат бере на свій «апарат» і, за завданням чекістів-операторів – слідчих, відбирає передсмертну сповідь у смертника та не лише за свої «прегрешенія», а й за тих, хто ще живий сидить у Допрі чи може «помилково» гуляє на волі.

Які методи сповіди чекістського ката в такому місці та ще в таку хвилину, це може уявити тільки буйна фантазія, озброєна всебічним знанням жахливої незвичайської дійсності.

Не всякий, правда, «вороном» катається. Багатьом «на лоно Авраамове» доводиться пішки чимчикувати.

Це ті, що сидять у «камері смертників», засуджені виїзною сесією.

Цим сердегам доля судила тяжчу, довшу смерть. Мучать їх на допитах, вимотують нерви на «процесах», томлять у камерах і тільки по 3 – 4 місяцях, коли душа вже нежива, – вбивають тіло.

Ледяні іскри пронизували, коли під час прогульки проходив повз ґрати «камери смертників» та крадькома зиркав на блідо-матові обличчя, погаслі очі, благаючи чогось незнаного...

Ще болючіше ставало, коли було думати хто вони, за що їх нищать?..

Тільки за те, що були добрі господарі, любили землю, село, все добре, світле в ньому...

Смертників не пускають на прогульки, забороняють повз них проходити, будь що передавати, не дають ніяких листів, газети, –

вони для світа не існують.

Доводилось бачити жахливі картини прощання батька-смертника з жінкою, дітьми, матір'ю. Хіба додавши в собі почування людини, забувши, що ти є живе творіння, – можна спокійно споглядати на сцени останніх побачень живих людей з завтрашнім мерцем.

Дехто зі смертників пробував шукати справедливости перед вищим судом – ВУЦВК-ом (Всеукраїнським Виконавчим Комітетом): велів жінці чи батькові спробувати останнього й подавати касацію до Петровського (голова ВУЦВК-у).

У багатьох жевріла надія на помилування, думалося, що вищий «пролетарський» суд – влада справедливіша, сердечніша, але ці рожеві надії не справджувалися, бо тієї кривавої колективізаційної осені 1929 року майже нікому помилування не було.

На кару брали під вечір, щоб менше людей бачило. Допр ще за дня знав, кого братимуть; ця чутка переходила з камери до камери.

Десь коло 6 години приходить озброєний загін «конвою» 6 – 10 чоловік з наказом: кого брати.

Лунає крик надвірного вартового «закрой окна», розставляють вартових по всіх брамах, дірах допрівського подвір'я, і смертний хід починається.

Виводять смертників з камери по одному до канцелярії, обшукують до ниточки, в'яжуть дротом руки кожному («кайданів» радянська в'язниця не має; їх «знищено» ще з 1917 року), з'єднують їх тим самим дротом по парі, в'яжуть пари одну до одної і – «шагом арш».

Міліцейські вартові знають, коли вестимуть на «шльопку», і завчасно дають свисток, щоби народ не збирався на вулицях.

Живий ще випадок. Вели чотирьох. Брат одного зі смертників – Заболотний Яків, засуджений на 10 років, сидів у нашій камері. Довідався він ще ранком, що сьогодні Хому братимуть. Весь день

плакав та промовляв «нізащо пропав братуха», і з болючим острахом очікував вечора.

Коли «процесія» з 10 озброєних та 4 пов'язаних промайнула повз вікно, він силою всіх грудей крикнув: «Прощай, Хома, умри спокійно», – і безсило повалився на нари.

На його крик полетів у вікно камери великий камінь, засвистали всі дозорці, а за хвилину вилетів дижурний і забрав напівпритомного Заболотного до підвалу.

Врізався в пам'яті такий факт. Засудила сесія батька та двох синів – Кропивницьких: старого на 8 років, а синів до вищої міри «соціального захисту» – розстрілу. Батько на «процесії» втратив розум, а сини сміливо й спокійно очікували смерті.

Вело їх 6 вартових і, на диво, незв'язаних.

Була відлига вдень, а під вечір вдарив мороз.

Щойно вивели з брами й ступили на хідник, як менший Кропивницький – Левко вмент збив з ніг «конвоїра» й пустився тікати, але... на четвертому кроці посковзнувся і впав. Не встиг він піднятися, як пальнув стріл, і втікач, коливаючись, посунув боком по бруку.

– Ложись! – гукали «конвоїри» старшому Кропивницькому, збивши його прикладами до землі, а три з них наздогнали молодшого і всадили в нього по кулі з наганів.

Водночас засюрчали свистки, повибігала сторожа, залунало ще кілька пострілів у вікна камер, супроводжених пустою лайкою, і постріленого Левка понесли, а старшого повели в двір Допру.

За кілька хвилин прискочив «ворон» і по хвилі зник.

Камери занімили в мовчанці: ніщо не писне, крім настирливих кроків збільшеної сторожі в коридорах.

Ніч пройшла в остро-нервовому чеканні.

На ранок стали відомі подробиці свіжої події. Зі слів очевидців, Левка внесли до канцелярії скривавленого мертвого; прилетів «ворон»; озвірілі чекісти кинули зразу зв'язаного живого, а потім зверху на нього поклали мертвого брата й повезли.

Цілий ранок камери гомоніли про подію, щораз доповнюючи її новими додатками.

Враз, десь коло півдня, почувся голосний зойк:

– Ах! Боже мій! Душогуби, дайте мені його...

Ми кинулись до вікна. Перед брамою стояла простоволоса молода жінка і, в розпачі б'ючи в браму кулаками, кричала, плакала й кляла.

– Вбивці, де ви його діли? Дайте мені, тіло дайте! Ой, Боже...

Збігались люди. Прилетів «конвоїр» і став тягнути жінку до комендатури. Жінка впала й, соваючи ногами ревла, захищалась.

Страшне було видовище.

Люди не стрималися і, ніби змовившись, чи піддавшись якійсь невідомій силі, кинулись на «конвоїра». Він, збитий з ніг, підкидався над головами гурту, товчений, шарпаний зі всіх боків.

Маса так захопилася роботою, що не почула ні крику вартових «разойдісь», ні пронизливих свистів... Аж постріли трьох разом револьверів над головами та загін міліціонерів допрівської сторожі схаменули їх криком «руки ввєрх».

Міліціонери підняли потовченого «конвоїра», вирвали з руки баби шаблю, а весь гурт повели до ГПУ.

Все місто, певне, з зачудованням споглядало на цю збірну дружину «злочинців революції». Другого дня частину молодших і багатших з цієї дружини припроваджували до Допру й заводили на них «дело».

А жінка лежала на місці й хлипала – причитувала та проклинала:

– Душогубці, нелюди, за що ви його вбили. Боже ж мій, Льоню мій нещасний! Що ж я тепер з діточками робитиму...

Відхлипавши, встала й прийшла на те місце, з якого вчора підняли постріленого Левка, припала до землі і знов залилась в голосному риданні.

Підійшов селянин, підняв її і став розважати. Вона зігнулась, нашкребла землі з закривавленого місця, поклала в пазуху, перехрестилась і схлипуючи поволі пішла. В кількох кроках оглянувшись, подивилася в бік Допру й гукнула:

– Бодай би вам усім така смерть, катюги, – і зникла в вулиці.

Ми стежили з вікна за кожним її рухом, словом, бо проти нашого вікна на вулиці все це діялось.

Довго несила була відігнати думок про цю картину. Уявлялось, скільки тих невинних матірних та жіночих сліз пролилось і ллється тепер?! Певне, всіх комуністів з чекістами витопить би можна. І за віщо вони стріляють людей, розбивають подружжя, сиротять дітей? Хіба ж можна за рік-два переродити, перебороти кам'яний мур народньої стихії?! Хіба можна в крові, в розстрілах прокладати новий устрій – колектив?

Відплата буде, за це, страшна, жахлива, як народня стихія вирине з берегів терпіння. Чаша його переповнюється... А суд народу – грізний суд...

Кожний день щиро обдаровував нас подіями; майже щогодини передавали через «волчок» (дірка в дверях) з камери до камери новину: вартовий побив до непритомности в'язня, там привели з «карантину» покаліченого, вчора стріляв «конвоїр» в шесту камеру й ранив двох, в 14-й викрили змову втечі, з 16-ї вночі забрали трьох до ГПУ й не вернули, в 3-й помер селянин від голодівки й т. ін.

Хоч ці новини були щораз страшніші й тримали в постійному напруженні весь Допр, проте, при звичаєний до крові, знущань, навіть до смерті, в'язень приймав їх доволі спокійно.

Не викликало особливого здивування, коли одного ранку ми застали голову Іванівської кооперативи Трохимчука мертвого; його арештували за «зрив» хлібозаготівлі, бо відмовився ходити по хатах і насильно забирати зерно; він не міг знести всіх страхіть Допру й уночі задушився власною торбою. Прибитим сумом провозжали ми з вікна щовечірні мари з померлими в лікарні, без особливого реагування дивились на хворих у камерах. Не вражав такий факт, як голодування в'язнів; вони були в кожній камері, але здебільша залишалися без наслідків.

У нашій камері заявив голодівку Стеблина з Добрянки (сидів четвертий місяць, а на допит не кликали ні разу). Десять днів лежав він без ніякої уваги адміністрації. Лише одинадцятого дня прийшов лікар і став умовляти, щоб «зняв голодівку», бо «будет хуже».

Щодня після того являвся він у дверях, щоб спитати, чи не помер Стеблина. На 12-й день хирлявий змалку Стеблина перестав рухатись, а на 14-й відняло йому мову. Від нього вже пахло мертвяком; до смердючого й чадного духу камерної тісноти додавались своєрідні пахощі людського тліючого тіла.

Ми зняли протест перед адміністрацією. Лише на 16-й день ледве-ледве дихаючого Стеблину винесли до допрівського околodку.

Всі переконані були, що Стеблина полегшив роботу чекістам – сам себе передчасно «розстріляв». Проте, ми помилились. Його взяли на штучний корм і через тиждень рівно «здорового» Стеблину привели знову до камери. Виглядав він, звичайно, гірше, як з хреста знятий, згорбатів, постарівся на років 15.

Хто знає, чи вернеться йому колишнє здоровля, бо три тижні, що з ним я прожив, ніяких ознак на поліпшення не було. Стеблина говорив по-дідівськи, крім теплої води, нічого не вживав з їжі, ходив – посувався, спираючись попід стіну, ні встати, ні сісти не міг. Напевне життя його знівечене навіки, бо ж не жарт – 16 діб нічого, крім води, в роті не мати.

Серед вражливих подій час наче скоро минав, але кожному остогидло життя допрівське, кожного гнітило, мучило незнання своєї долі, тому кожний жадав вийти з Допру якнайскорше, перемінити свій стан бодай на гірший.

Особливо гостро виявилось це бажання, як нас – старших арештантів, «зі стажем»^[44], 2 – 4 місяців побуту в Допрі, перевели в «нижчі» камери, т. зв. «робочі».

Це були звичайні смердючі, глухі підвали, де за доброго часу, колишній власник теперішніх допрівських будинків, гандляр нафтою Зухман тримав смолу, дьоготь, нафту тощо. В часи, коли державні злочинці намножились, як гриби, мусіла адміністрація Допру ці, ще

не вивітрені від дьогтю й смоли, льохи, перетворити на житло, назвавши їх «робочими камерами».

Труду особливого не завдало. Довелось лише прорубати чотири дірки, міцно замурувати в них потужні ґрати, – і чотири «робочих» готові.

Набили їх, дійсно, як оселедців. Сморід, парнота, тіснота – щось жахливе. Вісім днів перебування в «другій робочій» залишалися в пам'яті на все життя: не було де кроку поступити; половина спала стоячи, за місце сісти було десятки черг, за них билися до крові; за вісім днів винесли з одної тільки «другої робочої» 5 душ: двох мертвих, а трьох непритомних; причини певні: задушлива атмосфера.

Доводилось вірити, що «робочі» камери утворені на смерть, стали серіозно трактувати, що ГПУ вигадало новий спосіб нищити людей – в «робочих» камерах.

Не один з нас радий був і на «ворона» сісти, аби лиш свіжого повітря ликнути. Прогульок чекали ми, як Бога, а з них до камер ступали, як на страту.

Заявили рішучий протест проти смороду й тісноти (160 чол.), але адміністрація мовчала. Ми вчинили бунт: з прогульки не йшли до камери, поки не зменшать людей в ній щонайменше наполовину. Начальник Допру став умовляти нас, далі обіцяв «завтра» частину перевести в інше приміщення. Коли ж ми твердо заявили, що не підем усі до «робочої», він кинувся до канцелярії.

За чверть години влетів у подвір'я Допру відділ конвоїрів (40 чол.). Захряскали замки, й начальник відділу наказав нам іти до камери, бо «пустить в ход оружжє». Дехто з нас злякався: діло, очевидно, не на жарт схилялось, але більшість стояла в дротяній огорожі нерухомо.

Тяглась німа сцена. Ми мовчали, а команда відділу не знала, що робити, яким способом нас випхати.

Та скоро спосіб придумали. Чотири «конвоїри» увійшли в огорожу й за плечі почали нас випхати. Перший дався, але другий

запротестував: «конвоїр» його за рукав, а він хапнув за кріс, другий його прикладом у плечі, а він «конвоїра» багнетом у живіт.

У мент вирвався зойк, якась раптова команда, залунало кілька десятків пострілів.

Ми попадали: між нами три ранених та один неживий. Приголомшені несподіваним, лежали ми в закам'янілім жаху.

Відділ зробив перестановку людей і залунала рішуча команда: «по одному піднімайсь і виході – в протівном случає рублю на месте». Чотири «конвоїрів» з револьверами стали на воротах огорожі, чотири випихали кожного з огорожі, а решта стояла стіною через весь двір до камери.

За годину ми були в камері, крім шістьох, що змагалися з начдопру, та того, який проколов «конвоїра»; їх виділили від нас до канцелярії, після того ми їх вже не бачили.

V НА СОЛОВКИ

Ми прагнули етапу. Слово це тяжке, бо означало – прощай, рідний краю, нещасна родино, але жадоба вийти з темних смердючих мурів, не бачити знущань, хижацьких очей чекістських – приглушувала майбутнє незнаного етапу.

Він був загадкою для нас, бо ніхто не знав, куди підемо, що там же арештанта.

Багато поголосок ходило про місця етапу. Росія величезна, «підходящих» для арештанта місцевостей і не счислити, отже, кожний малював собі майбутнє місце й долю по-ріжному. Ширилась масова думка, що нас кинуть на великі заводи (Дніпрельстан, Донбас); пізніш, як з канцелярії донесли, що готують списки – хто за контрреволюцію, а хто за щось інше, – курсували чутки про Туркестан, Сибір; лише дехто вгадував майбутню резиденцію арештантів – Соловки.

Це слово й сама місцевість до осені 1929 року в масі на Україні була мало відома. Та за криваву цю осінь слово «Соловки» знала й мала дитина.

Одначе й Соловки не вселяли страху, бо ніхто не думав, щоб десь було тяжче пекло, як у Допрі. Тому всякий, чиє «дело» було за «Харковом», чекав етапу і благав Бога, щоб він був якнайскоріше.

Нарешті ми їх дочекались. Чи спричинили їх директиви з центру, чи прискорила їх неймовірна тіснота в Допрі, чи те й друге разом, – але було видно, що якась сила їх переводила інтензивно: одного четверга вивезли від нас 60 «контрреволюціонерів», другого 80. Чекали третьої черги.

Оголошено про етап 2 – 3 годині до виходу. За такий час в'язень не міг навіть прощального листа написати, не тільки щось сім'ї заповісти.

Було звичайним явищем, що приїжджають до арештанта рідні, привозять теплу одягу, все, потрібне в далеку дорогу, а з нього вже

й духу не стало. Добивається жінка, де чоловіка діли, але відповідь дістане так певну, що заплакана, розбита вертає додому і вважає чоловіка за пропашого, аж доки не одержить вістки з Соловок, а на це треба чекати та оплакувати 3 – 5 місяців; не одна й панахиду справить по помершому.

З напруженням чекали ми четверга. Та враз якась лиха причина нагло порушила наші сподіванки.

У понеділок 4 січня, о третій годині ранку, застукали гучно в двері. Ми посхоплювались вражені. Хрипливим голосом наглядач заявив:

– Слушай, 2-я рабочая! – і став вичитувати прізвища.

Шостим назвав моє. Обдало холодною дрожжю хвилювання. Нащурилась і закаменіла в нестямі вся камера. Це збільшувало острах. Чого так вдосвіта? Чи не на...

– «Название фамілії пріготовьсь на срочний етап».

Однак сумнів був – на який етап: чи справді в далекий етап, чи до ГПУ на «лоно Авраамове». Всіх страшила незвичайна пора етапу. Вона пентеличила викликаних і не давала зробити бодай можливого: передати товаришами останнє «прощай» жінці, дітям, рідним.

Я був особливо приголомшений, бо до гноблячої думки – «чи не на розстріл» – додавалась ще одна біда. За кілька днів перед тим я зробив дурницю: передав додому тепле пальто, бо тут воно непотрібне, хіба для вошей добре пристановище; жінка мала передати щось практичніше. І от маєте! Їхати в розпалі зими в одній хатній куртчині. Морозом обдавало на гадку, як дригонітиму по холодних вагонах, як клякнутиму по невідомих стоянках без одягу, постелі, гроша...

Сірий ранок пасмом продирався через віконце і переконував, що таки справді на етап.

Хвилювання моє збільшувалось до болю, до непритомности. Я кинувся до начальства. Загримав у двері і викликав дижурного.

– Какой гад стучіт? – обізвався сердитий голос.

– Таваріщ! Войдіте в положеніє. Пошліте телефонограму ілі пошліте каво, здесь не дальоко, там заплатять. Ізвестіте жену, пусть немедленно вишлет вєщі, пальто і денєг... Я...

Але кінчити не дав, тільки засміявся, пославши мене «подальше». Я просив зі сльозами благання, припадав до дверей, але... ніхто не слухав.

Спокою не було. Я дурів від нетерпіння. В розпуці застукав знову. Хтось підійшов до дверей, масно вилаявся й погрозив не стукати, бо до етапу ще й підвалу покуштую.

Робити було нічого. Знервований, підрізаний, мучився, силкуючись найти вихід.

А час минав. Стали викликати по чотирьох. Єдине, що я міг, зробив: попросив сусіду Сорочинського передати жінці, як принесе обід, щоби доганяла мене на етапі.

Розбитий вийшов у двірську загороду. Там було вже понад 40 душ. Серед кількох етапних з 8-ї камери відгукнувся до мене вчитель Шандрук Петро. Це розважило. Але терпкий морозний ранок давав себе чути й руйнував мої намагання бути бадьорим. Туманна імла оповила все навколо сумовитою тінню, творячи похоронну атмосферу, ніби відчувала, куди ми йдемо, й відповідала нашим настроям. Холодно було, холодно тут, на півдні, а що ж буде на півночі? Замерзну...

Тим часом вивели всіх 80 душ. Поставили в ряди по 10, перекликали, вирядили за списком і по два почали вводити до канцелярії. Там перепровадили пильний обшук: роззували, роздягали, обмацували до рубця, відбирали всілякі папери-документи, ножики, голки, мотузки, пояси; після огляду брали кожного до столу, фотографували, кого не встигли, відбирали відтиски пальців, підписи і знову ладнали на дворі.

Коло 10 години ввійшов у подвір'я «взвод конвоїрів». Нас вивели перед ворота, перекликали ще раз. Старший «конвоїр» скомандував, 25 «конвоїрів» оточили нас густим колом, витягнувши шаблі.

Старший відрубав кілька «напутственних» фраз: не разгаварівать, не отставать, не оглядиваться, ібо без предупрежденій рублю на місце, відчинились допрівські ворота і... почалась епопея без міри довгого й нелюдськи тяжкого етапу.

У дві руки перечислювали й перепускали на вулицю по два. «18-я» (пара) – і я опинився на вулиці.

Там творилось щось незвичайне. Вулиці, провулки, проходи між будинками загачені людьми. Ми колом загорожені кінними з голими шаблями. Зграї міліціонерів то тут, то там вигукують «разойдісь», «осаді назад», відпихають револьверами. Нарід, як хвиля на морі в негоду, то напре на вулиці, посуваючи міліціонерів, то враз хлине назад від напору кінних. Люди рвалися підступити, поглянути хоч здалеку на чоловіка, брата, батька... Кавалеристи гарцювали на вулиці, наступали на груди й безжалісно тиснули назад. Чути було хлипання, стогони, прокляття.

Пригадалася картина Рєпіна з «Декабристів» – «Етап на Сибір». Тоді й тепер. Доба абсолютизму та кріпацтва – і світ братерства й свободи. Контрасти далеких двох культур-епох... Але судово-процесуальні жахи монархічного тиранства бліднуть перед звірячою розправою чекістів.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

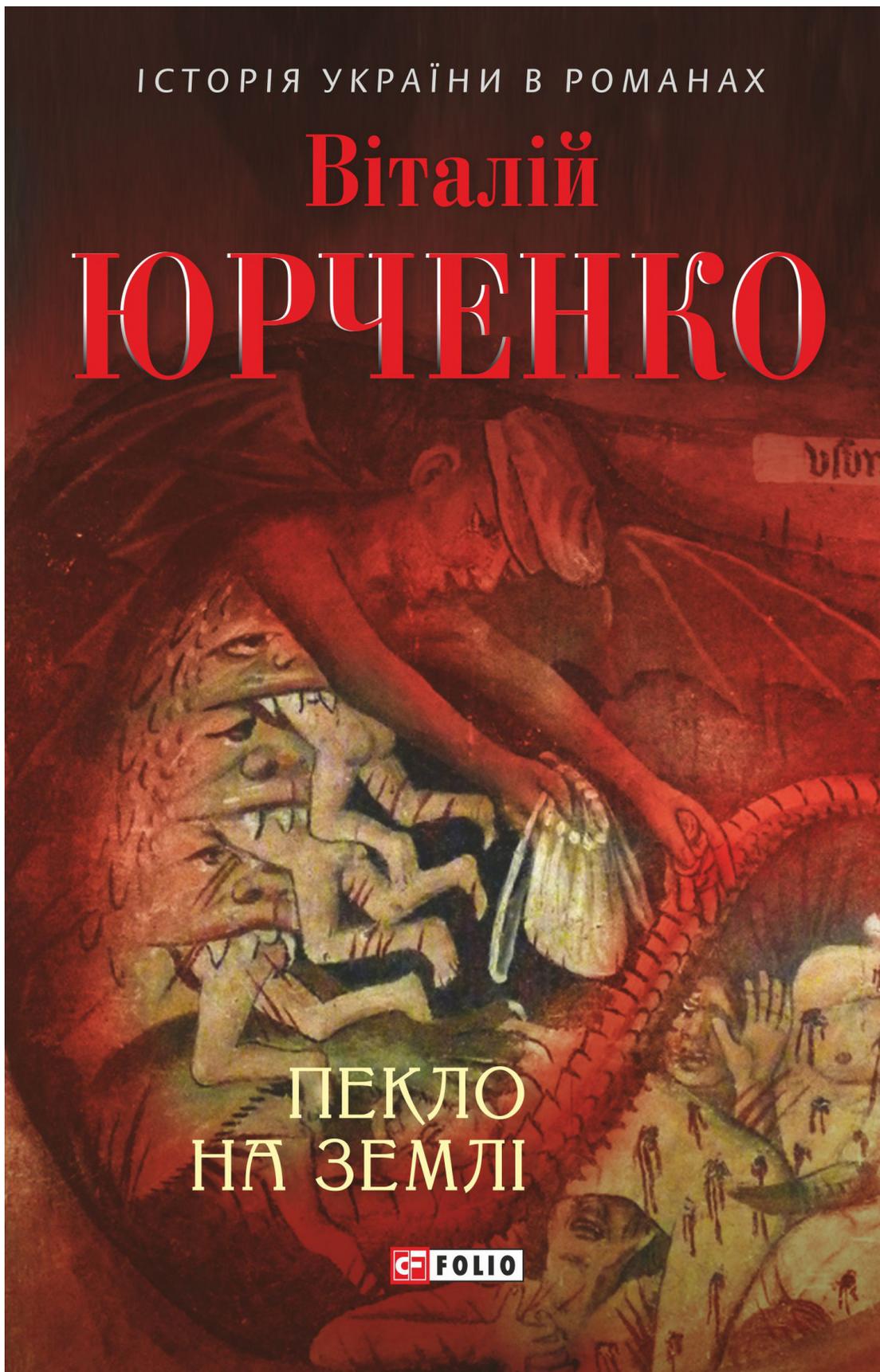
Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В РОМАНАХ

Віталій
ЮРЧЕНКО

ПЕКЛО
НА ЗЕМЛІ

CF FOLIO

Сноски

1

Реальна школа.

[Повернутися](#)

2

Москалів-шовіністів.

[Повернутися](#)

3

Микола.

[Повернутися](#)

4

Українські комуністи – націоналісти, організовані в УКП(б) – українську комуністичну партію боротьбістів.

[Повернутися](#)

5

Податок натурою.

[Повернутися](#)

6

Загін по боротьбі з контрреволюцією й бандитизмом.

[Повернутися](#)

7

Воєнний комісар.

[Повернутися](#)

8

Секретні співробітники ГПУ (сотруднікі).

[Повернутися](#)

9

Цей хутір з того часу зветься бабський хутір.

[Повернутися](#)

10

Районовий виконавчий комітет; замість волости тоді вже були райони.

[Повернутися](#)

11

Районовий організатор комсомолу.

[Повернутися](#)

12

Комуністична спілка молоді.

[Повернутися](#)

13

Кування, науку.

[Повернутися](#)

14

Ідейне єднання, ідеологічна близькість.

[Повернутися](#)

15

Районового партійного комітету.

[Повернутися](#)

16

Типовий більшовицький вислів: задержатись до часу, поки провідаються докладніше про справу.

[Повернутися](#)

17

Общество содействия обороне страны, авиации та химии.

[Повернутися](#)

18

Організація комуністичного дитячого руху.

[Повернутися](#)

19

Відділ (інспектура) народньої освіти.

[Повернутися](#)

20

Територіяльні збори – повторне військове навчання.

[Повернутися](#)

21

Окрвиконкому.

[Повернутися](#)

22

Членів комуністичної фракції при окружному виконавчому комітеті.

[Повернутися](#)

23

Завідувач агітаційно-пропагандистичного відділу при окружному партійному комітеті.

[Повернутися](#)

24

Будинок робітників освіти.

[Повернутися](#)

25

Розціночно-конфліктна комісія.

[Повернутися](#)

26

Груповий комітет с-ки Робос.

[Повернутися](#)

27

Радянська в'язниця.

[Повернутися](#)

28

Мішанини визначень, понять, речей.

[Повернутися](#)

29

Комуністичний осередок.

[Повернутися](#)

30

Революційна українська партія.

[Повернутися](#)

31

Правування, урядування.

[Повернутися](#)

32

Поспіх у будівництві, темп п'ятилітки.

[Повернутися](#)

33

Дорадників народнього суду.

[Повернутися](#)

34

Складі (списку) співробітників.

[Повернутися](#)

35

Ісправітельний дом – радянська в'язниця, Допр.

[Повернутися](#)

36

Піти до потребника.

[Повернутися](#)

37

Густа, брудна лайка, проклін.

[Повернутися](#)

38

Босота.

[Повернутися](#)

39

Кімната для побачень.

[Повернутися](#)

40

Арешти.

[Повернутися](#)

41

Окружний виконавчий комітет.

[Повернутися](#)

42

Для нагляду.

[Повернутися](#)

43

Рекурсувати.

[Повернутися](#)

44

Стаж – час сидіння в арештах.

[Повернутися](#)